

LOKALIZACJA DAWNYCH ZAMOJSKICH CMENTARZY W OPARCIU O ARCHIWALNE OPRACOWANIA KARTOGRAFICZNE Z XVIII-XX WIEKU

W 2014 r. minęło trzydzieści lat od ukazania się *Studium historyczno-urbanistycznego Zamościa* sporządzonego przez Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Zamościu¹. Autorki pionierskiego opracowania: Bogumiła Sroczyńska i Jadwiga Szponar, dokonały skrupulatnej analizy materiałów źródłowych, między którymi znalazły się również dawne opracowania kartograficzne. W tym kontekście wspomniana publikacja była jedną z pierwszych wykorzystujących w tak szerokim zakresie plany Zamościa jako podstawę do sporządzenia analiz historyczno-urbanistycznych przestrzeni miejskiej. Mimo ogromnego wkładu wniesionego w usystematyzowanie i przeanalizowanie materiałów źródłowych nie udało się Autorkom dotrzeć bezpośrednio do opracowań kartograficznych Zamościa pozostających w zasobie zagranicznych archiwów. W studium wykorzystano słabo czytelne fotokopie dostępne w zasobach służb ochrony zabytków. Mimo niedogodności, osiemnastowieczne źródła kartograficzne okazały się bardzo cennymi źródłami o ogromnym potencjale badawczym w tematyce przestrzenno-krajobrazowej oraz urbanistycznej.

Celem niniejszego artykułu jest analiza rozmieszczenia dawnych cmentarzy na terenie Zamościa w oparciu o treść archiwalnych planów miasta. Dzięki przeprowadzonym pomiarom na oryginalnych arkuszach opracowań kartograficznych oraz wykorzystaniu komputerowego oprogramowania geoinformacyjnego, podjęto próbę systematyzacji i wyjaśnienia rozbieżności źródłowych oraz dokonano badań dziejowych mało dotąd poznanych cmentarzy na tle układu przestrzennego miasta. Miejsca pochówków stanowiły przykład urządzeń terenowych, których powstanie i funkcjonowanie ograniczały różnorodne czynniki. Obecnie wiekowe nekropolie podlegają szczególnej ochronie, nie tylko jako miejsca pamięci o zmarłych, ale również jako ważny element krajobrazu kulturowego świadczący o przeszłości społeczności zamieszkującej daną miejscowość.

Na terenie dzisiejszego Zamościa znajduje się kilka cmentarzy oraz miejsc upamiętniających ofiary ostatniej wojny. Najbardziej znanym jest rzymskokatolicki cmentarz parafialny przy ul. Peowiaków, posiadający status miejskiej nekropolii. Cmentarz zamknięto w 1979 r., jednak dokonuje się na nim pochówków w istniejących grobowcach. Przy ul. Wyszyńskiego znajduje się cmentarz prawosławny z utworzonymi w jego obrębie kwaterami rzymsko-

¹ *Studium historyczno-urbanistyczne przedmieść Zamościa*. Opracowanie na zlecenie Wydziału Gospodarki Terenowej Urzędu Miejskiego w Zamościu, praca zbiorowa, oprac. B. Sroczyńska, J. Szponar, Zamość 1984, mps.

katolickimi. Przy ul. Braterstwa Broni zlokalizowany jest cmentarz komunalny, który zastąpił pod koniec lat 70. XX w. cmentarz parafialny. Położony jest jednak poza granicami miasta, w miejscowości Chyża. Cmentarz wojenny Rotunda wraz z cmentarzem jeńców radzieckich przy ul. Szwedzkiej mają charakter zamknięty jako miejsca martyrologii z okresu II wojny światowej. Podobną wymowę posiadają również:

- skwer przy Bramie Lubelskiej Starej (ul. Akademicka) z głazem pamiątkowym, poświęconym tragedii Dzieci Zamojszczyzny, stojącym na miejscu egzekucji ludności cywilnej przez hitlerowców;
- pomnik na rogu ul. Piłsudskiego i ul. Okrzei, gdzie podczas II wojny światowej znajdował się obóz przesiedleńczy;
- pomnik przy ul. Śląskiej stojący na miejscu hitlerowskiego stalagu.

Przy końcu ul. Prostej znajduje się lapidarium na miejscu „nowego” cmentarza żydowskiego, zniszczonego przez Niemców w okresie II wojny światowej. W świadomości zamościan nadal żywa jest lokalizacja starego kirkutu znajdującego się przy dzisiejszej ul. Partyzantów.

W niniejszym artykule pominięto cmentarze istniejące, opisane obszernie przez Danutę Kawałko² oraz Andrzeja Kędziore³. Skupiono się na miejscach pochówków znajdujących się w obrębie Zamościa, które były dotąd słabo rozpoznawalne lub w ogóle nie znane badaczom. Występowały one w treści kilku archiwalnych planów miasta, jednak trudno było określić okres ich funkcjonowania. Paradoksalnie to właśnie dawne opracowania kartograficzne były często jedynym dowodem istnienia badanych miejsc pochówków, które nie przetrwały do naszych czasów. Znamienny pod tym względem był przełom XVIII i XIX stulecia, gdy w związku z rozbudową twierdzy, militaryzacją miasta oraz zmianą struktury własnościowej cmentarze podzieliły los likwidowanych przedmieść.

Kwerenda dawnych opracowań kartograficznych Zamościa, przeprowadzona pod koniec 2014 r.⁴ w Österreichisches Staatsarchiv Wien, pozwoliła zgłębić temat struktury przestrzennej oraz układu urbanistycznego wciąż jeszcze słabo poznanego osiemnastowiecznego miasta wraz z jego przedmieściami. Wśród wielu elementów przyrodniczych i antropogenicznych ukazywanych w treści planów, uwagę moją zwróciły cmentarze. Na dwóch opracowaniach – szczegółowym planie miasta sporządzonym w 1777 r. przez kpt. Haillmanna⁵ oraz na „zamojskim” arkuszu tzw. *zdjęcia józefińskiego* autorstwa Friedricha

² D. Kawałko, *Cmentarze województwa zamojskiego*, Zamość 1994.

³ A. Kędziore, *Cmentarz w Zamościu*, Zamość 1987.

⁴ Wyjazd autora do Österreichisches Staatsarchiv Wien odbył się w dniach 19-25 X 2014 r. w ramach wymiany pracowników archiwów państwowych organizowanej przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych.

⁵ Tytuł planu brzmi *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc in den Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klaftern liegende Gegend* [Plan twierdzy Nowy Zamość w Królestwie Galicji wraz z wokół niej samej od 6 do 700 sążni leżącymi okolicami], skala ok. 1:1700, wyk. inż. kpt. Haillmann, 1777 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, GIK 160.

von Miega⁶, austriaccy kartografowie oznaczyli nieznane dotąd miejsce pochówków, wysunięte daleko na wschodni skraj Przedmieścia Lwowskiego. Było to o tyle intrygujące, że obu map powszechnie używano po 1980 r. do badań nad dziejami miasta, jak również powielano je w publikacjach popularno-naukowych dotyczących Zamościa i Zamojszczyzny⁷. Niestety, były to fotokopie lub przedruki odbitek fotograficznych oryginalnych opracowań, cechujące się słabym odwzorowaniem detali. To, co na powielanych planach wydawało się ciemną plamą lub rozmytą smugą, nabierało zupełnie innego wymiaru w trakcie oględzin oryginalnego arkusza w Kriegsarchiv.

Lokalizację nieznanego dotąd *cmentarza luterskiego* przedstawiono na planie Zamościa z ok. 1815 r., przechowywanym w zbiorach Polskiej Akademii Nauk w Warszawie⁸. Cmentarz położony był na obszarze zniszczonego w trakcie oblężeń twierdzy Przedmieścia Lwowskiego. Dotąd w źródłowych opracowaniach dotyczących dziejów miasta pojawiały się jedynie lakoniczne wzmianki o funkcjonowaniu na przełomie XVIII i XIX stulecia w Zamościu cmentarza protestanckiego, bez wskazania jego konkretnej lokalizacji⁹.

Należy zauważyć, że na większości dawnych planów Zamościa nie podisywano cmentarzy lub ich w ogóle nie zaznaczano. Były to urządzenia o niewielkiej powierzchni, stąd zapewne pomijano je w treści opracowań jako obiekty mniej istotne. Natomiast na planach, na których zostały zaznaczone, stanowiły ważne punkty orientacyjne.

Głównymi źródłami badawczymi na potrzeby niniejszego artykułu było dziewięć planów Zamościa z zasobów Kriegsarchiv w Wiedniu, Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Politechniki Warszawskiej, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Państwowego w Zamościu. Opisy

⁶ *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien* [Mapa Królestwa Galicji i Lodomerii] w skali 1:28800, sporządzona została w latach 1779-1883. Ze względu na okres powstania związany z gwałtownym rozwojem kartografii austriackiej, zwana jest potocznie *zdjęciem józefińskim* (na cześć cesarza Józefa II, za którego panowania przeprowadzono pierwszy pomiar katastralny) lub *mapą von Mieg'a* (od nazwiska autora koncepcji opracowania). Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, BIXa390, sect. 203 [Zamosc].

⁷ Plan Zamościa z 1777 r. pojawił się na łamach artykułu Bogumiły Sroczyńskiej, *Rzecz o przestrzennym przedmieściu Zamościa w latach 1580-1939*. W: *Konserwatorska Teka Zamojska: Zamość w XIX stuleciu*, red. B. Pokorska, Warszawa – Zamość 1986, s. 48-129, (s. 55-57 + wkładka). *Zdjęcie józefińskie* wykorzystywano w wielu regionalnych pracach z dziedziny historii, sztuki, geografii i architektury krajobrazu. Zob. m. in.: W. Przegon, *Krajobrazy XIX-wiecznego Zamościa w akwarelach i rysunkach Jana Pawła Lelewela*, Kraków 1997, Plan 3; Idem, *Zieleń ciągów komunikacyjnych Zamościa*, Kraków 1998, Ryc. 3; J. Buraczyński, *Roztocze. Dzieje osadnictwa*, Lublin 2008 [okładka]; W. Bondyra i in., *Dzieje miejscowości gminy Zamość*, Zamość 2010, s. 109.

⁸ Jest to *Plan [Twierdzy] Zamościa z Okolicami [uka]zuiacy Stanowiska Moskali, ich Batterie, Reduty i inne dzieła, iako też Polskie zrobione w czasie oblężenia w Roku 1813*, skala ok. 1:25000, wyk. A. Zientecki lub Zieliński (?), ok. 1815 roku. Plan przechowywany w Centralnej Bibliotece Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Ds. 7963.

⁹ Por. przyp. 82.

cmentarzy sporządzono w oparciu o materiały źródłowe, opracowania popularnonaukowe oraz literaturę tematu.

Sytuację osiemnastowiecznych cmentarzy przeanalizowano w oparciu o dwa archiwalne plany. Pierwszym z nich było wspomniane wcześniej opracowanie kartograficzne z 1777 r., sporządzone w skali 1:1700, obejmujące swym zasięgiem całe miasto. Plan ten przedstawiał szczegółowo Zamość z układem pierwotnych przedmieść w okresie przed dziewiętnastowieczną modernizacją twierdzy.

Drugim dziełem kartograficznym był *Plan Von Neü Zamosze in Kayserl .[iche] Pohlen* z lat 80. XVIII w., który dla miasta „w murach” opracował kapral Michael Kandlblinder na kanwie planu inż. Haillmanna¹⁰. Dzięki dużej skali oraz szczegółowemu rysunkowi obu opracowań kartograficznych możliwe było rozpoznanie oraz zlokalizowanie wielu niezachowanych obecnie obiektów, m. in. kościołów i kaplic oraz występujących przy nich cmentarzy. Miejsca pochówków przedstawiono jako wyraźnie wydzielone urządzenia terenu¹¹ z umieszczonymi w ich obrębie symbolami krzyża lub macewy. Zróżnicowana dyslokacja symboli odzwierciedlała prawdopodobnie rzeczywisty sposób rozmieszczenia nagrobków w obrębie cmentarzy¹².

Według treści analizowanych planów, pod koniec XVIII stulecia w mieście znajdowały się dwa cmentarze: parafialny przy kolegiacie oraz cmentarz przy świątyni ormiańskiej. Obie nekropolie były przepełnione, co sugerowało zagęszczone rozmieszczenie sygnatur krzyża w obrębie urządzeń. Na cmentarzach przeważały wówczas groby ziemne oznaczone stojącym drewnianym krzyżem. Na okazałe nagrobki kamienne lub epitafia wmurowane w ścianę kościoła mogło sobie pozwolić jedynie niewielu mieszczan¹³.

Cmentarz parafialny przy kolegiacie [Tabl. I] przecinały utwardzone chodniki prowadzące od kościoła w kierunku dzwonnicy oraz podcieni kamienne przy ul. Ślusarskiej¹⁴. Była również szeroka aleja wiodąca od zachodu bezpośrednio do wejścia w nawie głównej. Działka kolegiacka miała kształt nieforemnego sześciokąta o powierzchni ok. 54 a, i odpowiadała granicom dzisiejszej nieruchomości¹⁵. Cmentarz zajmował ok. 30 a jej powierzchni¹⁶.

¹⁰ Wykazała to analiza porównawcza oraz przeprowadzone pomiary na oryginalnych arkuszach.

¹¹ Cmentarze posiadały wyraźne granice, najczęściej w postaci wału ziemnego lub nasypu obsadzonego drzewami. Rzadziej były to ogrodzenia murowane lub kamienne (głównie w obrębie miast lub przy starych świątyniach).

¹² Mimo tak dużej skali opracowania kartograficznego z 1777 r. nie należy utożsamiać liczby sygnatur krzyży lub macew na planie z faktyczną liczbą nagrobków w obrębie cmentarzy poszczególnych wyznań.

¹³ Zob.: A. Kędziora, *op. cit.*, s. 8.

¹⁴ Obecnie ul. Staszica.

¹⁵ Teren przykościelny otoczony ogrodzeniem, bez gmachu Infułatki oraz pozostałych budynków tworzących zaplecze rezydencjalne i administracyjne katedry (ul. Kolegiacka 1a/ul. Szczebrzeska 1a).

¹⁶ Powierzchnia cmentarza została wymierzona szacunkowo na podstawie ulokowania sygnatur z ogólnej powierzchni działki kolegiaty zajmowanej przez nagrobki na planie z 1777 roku.

Pod koniec XVIII w. teren przykościelny otaczało murowane ogrodzenie z 32 figuralnymi przedstawieniami świętych, przypuszczalnie według wzorca artystycznej proveniencji lwowskiej¹⁷. Od strony zachodniej znajdowała się brama skierowana osiowo na wejście w nawie głównej, natomiast po stronie północnej stała w linii ogrodzenia barokowa dzwonnica wg projektu Jerzego de Kawe¹⁸, otwierająca się arkadą na plac musztry¹⁹. Po stronie wschodniej znajdowały się dwie furtki umożliwiające komunikację z ulicą Kościelną²⁰. W południowo-zachodnim narożniku stał budynek pełniący przypuszczalnie funkcję ossarium²¹, w którym składowano ekshumowane szczątki zmarłych.

Ze względu na przepełnienie cmentarz parafialny zamknięto w 3. lub 4. ćw. XVIII w. i przeniesiono na przedmieścia, chociaż jeszcze w latach 70. zdarzały się pochówki przy kolegiacie²². Należy zaznaczyć, że w początkowym okresie funkcjonowania Zamościa grzebano tu również wyznawców innych odłamów chrześcijaństwa, m. in. protestantów²³. Pierwsze starania w sprawie relokacji cmentarza czyniono jeszcze przed 1772 r., lecz urzędowo nastąpiło to na mocy edyktu józefińskiego w 1784 roku, w myśl którego ustalono miejsce nowego cmentarza parafialnego poza obrębem fortyfikacji. Szczegóły tych posunięć opisano w dalszej części artykułu, przy omawianiu poszczególnych cmentarzy podmiejskich.

W obrębie miasta funkcjonował również **cmentarz ormiański**²⁴ [Tabl. II]. Założono go pod koniec XVI wieku w obrębie przestrzeni bloku zabudowy przeznaczonego na działalność usługową Ormian²⁵. Cmentarz wypełniał szcel-

¹⁷ Zob. szerzej: Archiwum Parafialne Kolegiaty Zamojskiej w Zamościu, *Inwentarzy kościoła kolegiaty (...) z 31 stycznia 1802*, s. 5-6. n.u. Tematykę osiemnastowiecznego ogrodzenia wokół terenu kolegiaty podjęli również: J. Kowalczyk, *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa 1968, s. 38-40; Idem, *Sztuka Zamościa w okresie rokoka*, „Rocznik Zamojski” T. I: 1984, s. 175-196 (s. 178) i A. Szykuła-Żygawska, *Rzeźba sakralna w kręgu wpływów Ordynacji Zamojskiej*, cz. 1, Lublin 2010, s. 121, mps.

¹⁸ Zamiar budowy murowanej dzwonnicy pojawił się w 1755 r. podczas prac przygotowawczych do remontu kolegiaty, w ramach których zamierzano znieść drewnianą dominantę. Budowę rozpoczęto w 1760 r., jednak już w roku następnym kierownictwo budowy przekazano Józefowi Degenowi, a po jego wyjeździe w 1766 r. do Sieniawy – Fryderykowi Gisgesowi, który ukończył dzwonnice w roku 1775.

¹⁹ Dzisiejsza ul. Akademicka.

²⁰ Obecnie ul. Kolegiacka, zwana również w XVIII w. ul. Farską i ul. Kolegialną. Na planie Zamościa z 1777 r. nie naniesiono nazw ulic miasta w obrębie murów.

²¹ Hipoteza wysunięta przez Andrzeja Kędziore, *op. cit.*, s. 12.

²² Zob.: B. Sawa, *Przemiany Zamościa 1772-1866*, Zamość 2007, s. 49, mps.

²³ W pld.-zach. narożniku cmentarza przy kolegiacie spoczął również zmarły w Zamościu szwedzki generał Arvid Wittenberg vel Wirtenberg von Debern (1606-1657). Murowany lub kamienny nagrobek stał jeszcze w XIX wieku. Zob.: A. Kędziara, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Zamość 2012, s. 752.

²⁴ Na planie z 1777 r. z niewiadomych względów nie oznaczono funkcjonującego wówczas cmentarza ormiańskiego. Nie było to jedyne niedopatrzenie kpt. inż. Haillmanna, który nie uwzględnił również cmentarza przy kościele p.w. św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim. Por. przyp. 31.

²⁵ Cmentarz ormiański wymieniono w lustracji Zamościa z 1591 roku. Zob.: B. Horodyski, *Najstarsza lustracja Zamościa*, „Teki Zamojskie” R. II (V): 1938, z. 4, s.

nie blisko 25-arową²⁶ przestrzeń pięciobocznego placu wokół świątyni p.w. Wniebowzięcia Bogarodzicy Marii Panny. Pochówków zaprzestano na początku XIX w., kiedy cmentarz zamknięto i nieruchomości przekazano wojsku. Obecnie miejsce cmentarza i kościoła ormiańskiego zajmuje działka i gmach Hotelu „Renesans”. W sklepieniu otworu strzelnicy pod arkadą Bramy Lubelskiej Starej znajduje się wmurowana w trakcie modernizacji murów fortecznych ormiańska płyta nagrobna [ilustracja 1].

Własny cmentarz w obrębie murów posiadali od końca XVI w. Grecy. Na mocy przywileju wyznaczonego im przez Jana Zamoyskiego, mogli grzebać zmarłych na placu wokół cerkwi²⁷. Z uwagi na usytuowanie świątyni cmentarz zajmował prawdopodobnie południową lub zachodnią część działki. Po opuszczeniu Zamościa przez ostatnich przedstawicieli społeczności greckiej cerkiew przejęli stauropigianie, natomiast w 1699 r. przekazano ją bazylianom. Nie jest pewne, czy na cmentarzu grzebano w późniejszym czasie unitów, którzy utrzymywali własny cmentarz przy cerkwi podmiejskiej²⁸. Prawdopodobnie cmentarz zamknięto w 1 poł. XVII w., po opuszczeniu Zamościa przez Greków, lub na pocz. XVIII w. – po usunięciu stauropigian ze świątyni.

Przy innych założeniach sakralnych funkcjonujących w obrębie murów nie było cmentarzy. W podziemiach kościołów bonifratrów, franciszkanów, reformatorów oraz sióstr miłosierdzia składano szczątki zakonników, hierarchów kościelnych oraz dobroczyńców klasztornych²⁹.

Więcej cmentarzy znajdowało się na przedmieściach, gdzie nie było ograniczeń przestrzennych w funkcjonowaniu tego typu urządzeń.

W XVIII stuleciu **cmentarze podmiejskie** leżały w obrębie Nowego Światu, Przedmieścia Lwowskiego i Przedmieścia Lubelskiego. Miejsc pochówku nie było przy mniejszych osiedlach: Podgroblu i Sadowisku przy

197-212 (s. 205). Nieforemny, pięcioboczny obszar zamykał perspektywę ulicy Ormiańskiej i oddzielał bloki zabudowy miejskiej od drogi wałowej (dzisiejsza ul. Łukaszyńskiego). Znajdowała się tu zabudowa Ormian o najwyższej randze funkcjonalnej, tj. cerkiew z masywną kopułą i wieżą, kamienice z probostwem, szpitalem, prawdopodobnie siedzibę władz niezależnej administracji oraz cmentarz. Wydzieloną część bloku „ormiańskiego” z cmentarzem przedstawiono na tzw. Widoku Brauna wydanym w 1617 roku.

²⁶ Szacunkowa powierzchnia cmentarza i placu, bez budynku kościoła ormiańskiego.

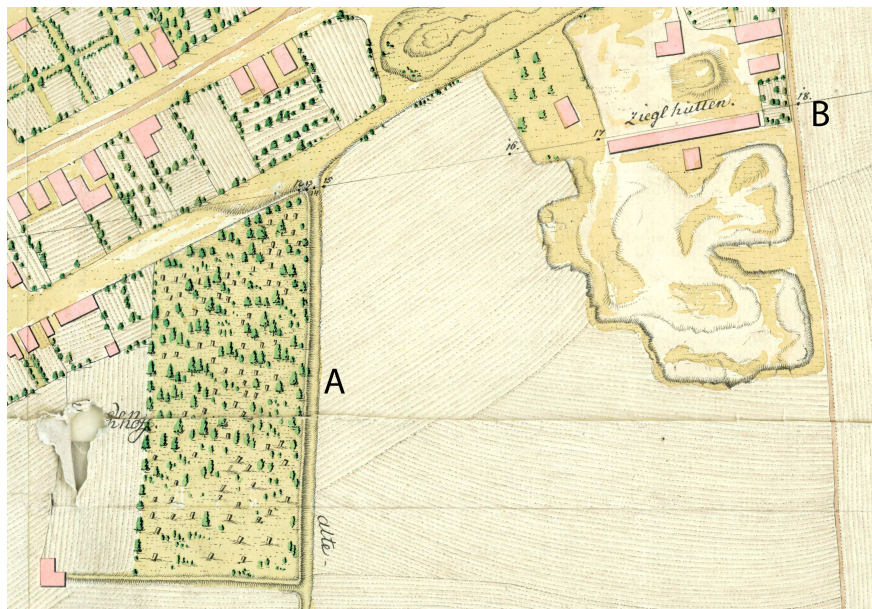
²⁷ Zob. J. Kowalczyk, *Zamość. Przewodnik*, Warszawa 1977, s. 120.

²⁸ Zob. niżej.

²⁹ A. Kędziora, *op. cit.*, s. 11.

trakcie szczebrzeszyńskim, Przedmieściu Skierbieszowskim oraz Podtopolu z Wólką Miejską położonych na prawym brzegu Kalinowicy³⁰. Plan Zamościa z 1777 r. nie przedstawiał funkcjonującego wówczas cmentarza przy kościele p.w. św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim³¹.

Na wschodnim skraju Nowego Światu, przy trakcie do Hrubieszowa, istniał założony w 1588 r. **kirkut**. Żydzi, jako jedyna z trzech najliczniejszych mniejszości narodowościowych osiedlających się w Zamościu, nie uzyskali od kanclerza pozwolenia na lokalizację miejsca pochówków w obrębie

murów, tylko zgodnie z obyczajem – poza miastem. Działka kirkutu miała kształt wydłużonego trapezu prostokątnego przylegającego pochyłym bokiem od północy do traktu hrubieszowskiego³².

Na planie Zamościa z 1777 r. [il. 2] cmentarz od strony wschodniej ograniczał wał tzw. *starych Szwedzkich szanców*³³, usypany prawdopodobnie na początku XVIII wieku³⁴. Po południowej stronie urządzenia znajdował się niższy wał ziemny, natomiast od strony zachodniej rósł szpaler drzew, za którym znajdował się grunt stanowiący przypuszczalnie rezerwę terenu cmentarza³⁵. Zagospodarowana powierzchnia kirkutu wynosiła 1,42 hektara³⁶.

³⁰ Dzisiejsza Łabuńka powyżej ujścia do niej Topornicy.

³¹ Nie wiadomo, czy brak oznaczenia na planie Zamościa z 1777 r. cmentarza przy kościele p.w. św. Katarzyny wynikał ze stanu zachowania nekropolii. Cmentarz był wówczas zniszczony, rzadko użytkowany lub nawet pozbawiony większości grobów. Szczegóły zob. niżej.

³² Obecnie reliktem jednego z dwóch równoległych ciągów pierwotnego traktu hrubieszowskiego przebiegającego w obrębie historycznego Nowego Światu jest ul. Szymonowica.

³³ Na planie z 1777 r. określone jako *alte – Schwedische – Schantze*.

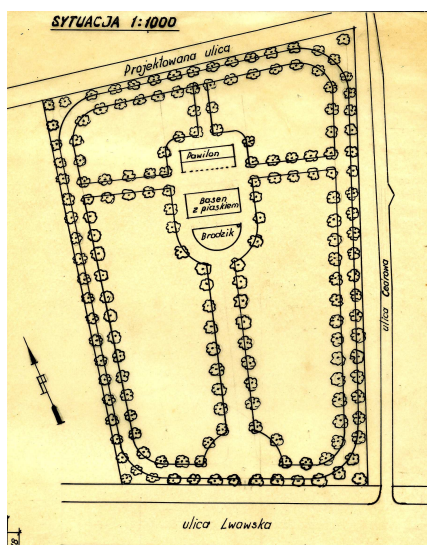
³⁴ Liniowe umocnienia ziemne usypano najprawdopodobniej w okresie III wojny północnej (1700-1715). Miały one chronić od strony wschodniej zabudowę przedmieść pozbawioną naturalnej ochrony. Por. Z. Stankiewicz, *Wały szwedzkie w Zamościu*, „ZKK” 2014, nr 1, s. 16-17 (s. 16).

³⁵ W XIX w. obszar kirkutu obejmował już tą działkę. Jej powierzchnia wynosiła 52,32 ara. W południowo-zachodnim narożniku nieruchomości znajdował się niewielki budynek, związany przypuszczalnie z obsługą kirkutu (na początku XX w. na cmentarzu żydowskim stał drewniany dom pogrzebowy).

Nekropolię pokrywał gęsty drzewostan³⁷, wśród którego znajdowały się bezładnie rozłożone macewy, szczelnie wypełniające przestrzeń urzędzenia. Świadczyło to wymownie o dużym udziale społeczności żydowskiej wśród mieszkańców miasta.

Przepełniony kirkut zamknięto oficjalnie dopiero w 1907 r. i zastąpiono nowym cmentarzem urządzonym u wylotu dzisiejszej ul. Prostej³⁸.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego nadal urządzano pochówki na starym kirkucie. Był on wówczas jedyną tak gęsto zadrzewioną enklawą wzdłuż ul. Lwowskiej³⁹ [il. 3]. W okresie II wojny światowej kirkut zniszczyli Niemcy. Po wyzwoleniu na działce cmentarnej żołnierze radzieccy kopali ziemianki. Podczas przeprowadzonej w styczniu 1946 r. wizji lokalnej Komisja Sanitarno-Obyczajowa odnotowała: *z byłego cmentarza żydowskiego zrobiono śmietnik, brud, kał, gruz i inne odpadki gnijące zatruwają powietrze ulicy Lwowskiej. Rowy lotnicze dotychczas nie zasypane*⁴⁰. Jeszcze w tym

³⁶ Według pomiarów dokonanych na zdigitalizowanej kopii planu Zamościa z 1777 r. powierzchnia kirkutu wyniosła 14218,8 m kw., z czego długość dłuższej podstawy = 195,5 m, długość krótszej podstawy = 163 m, długość boku prostopadłego do obu podstaw = 81,6 m. Należy zaznaczyć fakt niedokładności skanu wynikającej z zagięcia arkusza w miejscu cmentarza, stąd pomiary boków cmentarza oraz jego powierzchnia mają wymiar wyłącznie orientacyjny. Według danych z 1924 r. powierzchnia cmentarza żydowskiego „starego” wynosiła 28075 m kw. (2,81 ha), z czego w użytkowaniu znajdowało się 27500 m kw. (2,75 ha). Zob.: Archiwum Państwowe w Zamościu [dalej APZ], Akta miasta Zamościa 1915-1939 [1944] [dalej AmZ], sygn. 148, s. 4.

³⁷ Mniej drzew rosło przy południowym krańcu kirkutu.

³⁸ Zob. opis cmentarza s. 27-29.

³⁹ Obecnie ul. Partyzantów.

⁴⁰ APZ, Starostwo Powiatowe w Zamościu 1944-1950, sygn. 536, s. 6.

samym roku teren przekazano gminie miasta Zamość na cele społeczne. W północno-wschodniej części działki cmentarza urządzono w 1947 r. ogródek jordanowski⁴¹ [il. 4], natomiast pozostały fragment nieruchomości rozparcelowano pod budownictwo usługowe. Na przełomie lat 50. i 60. powstała tam zabudowa Rejonowego Urzędu Telekomunikacji (centrala, blok i biurowiec: ul. Partyzantów 11, ul. Pocztowa 2), natomiast latach 1961-1965 gmach Powiatowego Domu Kultury (ob. Zamojski Dom Kultury, ul. Partyzantów 13).

W odległości 230 metrów na wschód od cmentarza żydowskiego, w sąsiedztwie starej cegielni⁴² przy trakcie do Hrubieszowa, położony był **cmentarz tatarski**⁴³. Według tradycji mieli na nim spoczywać Tatarzy polegli podczas oblężenia Zamościa w 1648 roku. Na planie z 1777 r. cmentarza nie oznaczono w sposób dający się jednoznacznie zinterpretować [zob. il. 2], jednak jego obszar wyraźnie wyodrębniał się z otoczenia. Był to niewielki zadrzewiony skwer na planie prostokąta o powierzchni 291,6 m kw. (13,5 × 21,6 m), przy drodze⁴⁴ w kierunku cegielni na Przedmieściu Lwowskim⁴⁵.

Pod koniec lat 50. XIX w. na działce po cegielni rządowej⁴⁶ urządzono nowy cmentarz prawosławny, z którym od wschodu graniczył cmentarz tatarski. W okresie międzywojnia nadal widoczny był jego prostokątny obrys⁴⁷ – wówczas w odniesieniu do cmentarza używano również nazwy *cmentarz maho-metański* [il. 5]. W 1957 r. został administracyjnie zamknięty. Jego relik

⁴¹ APZ, AmZ 1944-1950, sygn. 90, s. 8.

⁴² Cegielnia utożsamiana jest z dawnym zakładem znajdującym się przy *drodze do Jarosławca*, będącym w XVII i XVIII w. w posiadaniu zamojskich Franciszkanów. Na początku XIX w. została najprawdopodobniej upaństwowiona (wymieniana jako *cegielnia rządowa*). Por.: E. Lorentz, *Kościół i klasztor Ojców Franciszkanów w Zamościu*, Niepokalanów 1995, s. 5-6.

⁴³ Por.: B. Sroczyńska, *Rozwój przestrzenny przedmieść Zamościa w latach 1580-1939*. W: *Konserwatorska Teka Zamojska: Zamość w XIX stuleciu*, red. B. Pokorska, Warszawa – Zamość 1986, s. 48-129, (s. 59).

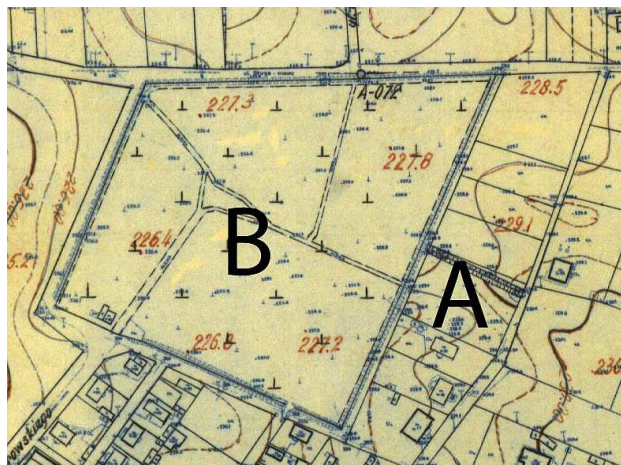
⁴⁴ Dzisiejszym reliktem odcinka wspomnianej drogi jest ul. Orla, łącząca ul. Partyzantów z ul. Świętego Piątka.

⁴⁵ Zakład należał do starszych cegielni w Zamościu (prawdopodobnie powstał w poł. XVII wieku). Był jedną z dwóch „fabryk cegieł” leżących przy trakcie lwowskim, w sąsiedztwie figury Świętego Piątka. W dzisiejszej topografii miasta zajmowałyby przestrzeń między ulicami: Orlą Lwowskich, Świętego Piątka i Orlą – do czasów obecnych widoczne jest w tym miejscu wyraźne obniżenie terenu.

⁴⁶ W tym czasie dla tego obszaru przyjęły się lokalne nazwy: *Stare cegielnisko* lub *Podcmentarz*, ew. *Podcmentarze*. Na początku XX w. teren należał do rodziny Jabłońskich, właścicieli pobliskiej cegielni Pawłówka. Zob.: APZ, AmZ 1915-1939 [1944], sygn. 159.

⁴⁷ Zob.: M. M. Pieszko, *Przewodnik po Zamościu i okolicy*, Zamość 1934, s. 60.

przetwał w terenie do lat 70. XX stulecia⁴⁸ [il. 6], kiedy został zajęty pod budowę osiedla „Nowe Miasto III”. Na miejscu cmentarza tatarskiego stoi obecnie blok przy ul. Wyszyńskiego 30. W 1990 r. podczas badań archeologicznych odkryto 17 grobów (indywidualne i zbiorowe, bez trumien) zawierających m. in. czaszki z odpiłowanymi częściami górnymi, fragmenty odzieży i obuwia wskazujące na miejsce spoczynku jeńców lub ofiar najazdu Tatarów⁴⁹.

W obrębie Przedmieścia Lwowskiego – najbardziej rozwiniętego spośród pierwotnych zamojskich osiedli, istniały **cztery cmentarze**. Trzy z nich znajdowały się przy świątyniach różnych wyznań, których dzieje nie do końca pozostały wyjaśnione. Niekonsekwencje występują w przypadku najstarszego obiektu sakralnego na przedmieściu – kościoła p.w. Świętego Krzyża z końca XV w. oraz najmłodszego – kaplicy p.w. Matki Boskiej Loretańskiej⁵⁰. Pomimo różnic dziejowych nie ma wątpliwości, że przy obu świątyniach znajdowały się miejsca pochówków

⁴⁸ Cmentarz tatarski widnieje m. in. na podkładzie geodezyjnym mapy zasadniczej 1:10000, wykonanym przez Stanisława Kaczyńskiego w 1936 r., który posłużył jako podkład dla planu zagospodarowania przestrzennego Zamościa z 1939 r., autorstwa Jana Zachwatowicza i Władysława Wieczorkiewicza. W zbiorach Archiwum Państwowego w Zamościu znajduje się plansza nr 15 będąca syntezą założeń planu. Zob. APZ, Biuro Planowania Przestrzennego w Zamościu, spis zd.-odb. nr 1, poz. 54.

⁴⁹ A. Witkowski, *Cmentarz tatarski – zagadka rozwiązana?*, „Tygodnik Zamojski” 1991, nr 5, s. 7-8.

⁵⁰ Podmiejski **kościół p.w. Świętego Krzyża** uchodzi za najstarszą znaną świątynię rzymskokatolicką funkcjonującą na terenie dzisiejszego Zamościa. Wybudowano go ok. 1475 r. na gruntach pierwotnej Skokówki jako niewielką, drewnianą budowlę sakralną o skromnej architekturze, położoną przy lokalnym odcinku drogi ze Szczeb-rzeszyna do Hrubieszowa, stanowiącej część tzw. *Drogi Królewskiej* wiodącej z Pragi przez Kraków, Sandomierz i Włodzimierz do Kijowa. Na terenie Skokówki krzyżo-wała się ona z ważną drogą łączącą Krasnystaw z Lwowem, która w XVI stuleciu przejęła główny ciąg tzw. *Drogi Międzymorskiej (Via Intermare)* łączącej Gdańsk z Odessą. Wraz z lokacją Zamościa, założyciel miasta Jan Zamoyski w 1580 r. przeznaczył fundusze na pobudowanie nowego kościoła p.w. Świętego Krzyża na Przedmieściu Lwowskim. Nieco większy, drewniany kościół stanął prawdopodobnie na miejscu pierwotnej świątyni, lecz nie wyróżniał się wyszukaną architekturą: *trochę wyższe ściany i trochę poczerńiałe, nakryte dachem z kopułką różniły go od zwykłych zabudowań gospodarskich*. W wyposażeniu znalazły się 3 skromne ołtarze z *Tabernaculami*. Kościół konsekrowano 16 czerwca 1581 roku. W jego sąsiedztwie wystawiono drewnianą dzwonnice, przytułek – szpital, budynek mieszczący założoną w tymże roku pierwszą w Zamościu szkołę oraz pobudowano dom dla księży wykorzystując materiał z rozbiórki zameczku w Skokówce. Od 1584 r. kościół posiadał status parafii miejskiej, która w 1600 r. została przeniesiona w obręb murów do

ukończonej kolegiaty. Następnie pełnił rolę kościoła filialnego – do połowy XVII w. jedynego tego typu obiektu funkcjonującego poza murami Zamościa. Wkrótce przy Trakcie Lwowskim wytyczono główny plac przedmieścia zwany Rynkiem Świętokrzyskim – od wezwania kościoła stojącego w jego wschodniej pierzei. Jeszcze w 1589 r. Jan Zamoyski przekazał świątynię pod zarząd sprowadzonym do miasta franciszkanom, którzy ok. 1600 r. wybudowali przy niej drewniany klasztor. Zakonnicy opiekowali się kościołem nawet po przeprowadzce w 1655 r. do nowego klasztoru i barokowego kościoła p.w. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w obrębie murów. Franciszkanie prowadzili posługę duszpasterską dla mieszkańców przedmieść, co stało się zarzewiem trwającego ponad sto lat konfliktu z duchowieństwem kolegiackim. Decydujący dla historii kościoła p.w. Świętego Krzyża był rok 1704, kiedy podczas wojny północnej Szwedzi oblegający Zamość spalili przedmieścia. Kościół uległ wówczas zniszczeniu i ...tu pojawiają się rozbieżności w odniesieniu do jego dalszych dziejów. **Według niektórych materiałów źródłowych, na zgliszczach kościoła p.w. Świętego Krzyża stanęła kaplica p.w. Matki Boskiej Loretańskiej.** Inne źródła wskazują na **odbudowę kościoła świętokrzyskiego**, ponieważ 27 stycznia 1728 r. odbyła się jego wizytacja, podczas której wykazano naprawę zakrystii i położenie nowego dachu. W 1780 r. rozgorzał ponownie spór o kościół między księżmi kolegiackimi a franciszkanami. Konflikt zakończył pomocniczy biskup chełmski Melchior Jan Kochnowski, który nakazał, aby kościołem opiekowali się i zarządzali jego funduszem zakonnicy, natomiast nadzór sakralny miała sprawować Kolegiata Zamojska. Kościół p.w. Świętego Krzyża został rozebrany na początku XIX wieku.

Kaplica p.w. Matki Boskiej Loretańskiej była niewielką budowlą drewnianą o czterech oknach i kopułą wieńczącą dach. Została wystawiona w 1714 r. przy istniejącym szpitalu podmiejskim, z fundacji księdza Tomasza Olszówki – prepozyta szpitalnego rezydującego przy kościele p.w. Świętego Krzyża. Skromne wyposażenie wewnętrzne obejmowało m. in. ołtarz z drewnianymi figurami oraz boczny ołtarzyk z dwoma obrazami. Przy kaplicy ustanowiono prepozyturę do opieki nad dwoma miejscowymi szpitalami, przeniesioną ze zniszczonego kościoła „świętokrzyskiego”. Przy kaplicy znajdowały się: dom prepozyta, dom służby, szpital, obora oraz studnia. Od strony traktu lwowskiego stała kolumna z osłoniętym szybą wizerunkiem Patronki. W latach 1778-1781 kaplicę zastąpiono nową, drewnianą na podmurówce. Fundatorem obiektu był ksiądz Stanisław Dąbkowski. Około 1795 r. kaplicę rozebrano.

Analizując treść planu Zamościa z 1777 r. można zauważyć, że na Przedmieściu Lwowskim istniał zarówno kościół p.w. Świętego Krzyża, jak i leżąca po przeciwnej stronie Traktu Lwowskiego kaplica p.w. Matki Boskiej Loretańskiej. Nieruchomość, na której znajdowała się kaplica, posiadała zbyt małą powierzchnię, aby pomieścić wszystkie budynki mające znajdować się w jej sąsiedztwie. Tymczasem liczba budynków w otoczeniu kościoła „świętokrzyskiego” bardziej odpowiadałaby wymienionym przy kaplicy „loretańskiej” obiektom. Prawdopodobnie pod koniec XVIII w. istniał silny związek między obiema świątyniami, jednak trudno, nawet w obliczu podstaw źródłowych, dociekać jak było naprawdę. Por.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps. 3643, k. 214: *Wizyta w kościele Św. Krzyża na przedmieściu z 27 stycznia 1728 roku*; *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 r.*, kopia rękopisu nr 1815, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, Plik 513, N 13, mps., k. 241; Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps. 2372/1: ks. J. A. Wadowski, *Kościół diecezji chełmskiej* [1907], T. IV, dekanat Zamość, s. 475; J. Kowalczyk, *Zamość...*, s. 17, 18; *Opracowanie rękopisu M. Potockiego „Zamość i jego instytucje pod względem oświaty, religii i dziejów krajowych”*, oprac. B. Sroczyńska, Zamość 1980, mps., s. 472; *Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku*, oprac. R. Szczygieł, red. A. Zdunek, Lublin 1980; *Studium historyczno-*

Największym z nich był **cmentarz przy kościele p.w. Świętego Krzyża** leżący w granicach nieruchomości kościelnej, przy wschodniej pierzei Rynku Świętokrzyskiego⁵¹. Od geometrycznego środka Rynku Wielkiego kościół „świętokrzyski” dzieliła odległość ok. 480 metrów. Działka kościelna posiadała kształt nieregularnego trapezu o powierzchni ok. 77,3 ara. Orientowany gmach świątyni założono na planie krzyża łacińskiego. W jego sąsiedztwie stały m. in. dwa większe budynki: plebania i prawdopodobnie dawny podmiejski szpital⁵². Cmentarz znajdował się bezpośrednio za kościołem i zajmował południową oraz wschodnią część działki [zob. Tabl. IVa - na planie oznaczony lit. A] – łącznie około 25 arów. Między nagrobkami rósł rzadki drzewostan, tworzący szpaler wzdłuż wschodniej granicy nieruchomości⁵³.

Opierając się na dotychczasowej wiedzy należy przyjąć, że cmentarz „świętokrzyski” na Przedmieściu Lwowskim był najstarszym tego typu urządzeniem na terenie Zamościa. Prawdopodobnie grzebano na nim szczątki mieszkańców dawnej Skokówki, następnie pierwszych zamojskich mieszczan⁵⁴ oraz przedmieszczan. Podobnie jak inne podmiejskie cmentarze, był narażony na zniszczenia podczas oblężeń twierdzy. Cmentarz zlikwidowano wraz z kościołem „świętokrzyskim” na początku XIX wieku. Podczas zabudowywania śródmieścia w latach 30. XX w. natrafiano na jego ślad⁵⁵. Znajdował się w rejonie dzisiejszego skrzyżowania ul. Krysińskiego z ul. Chopina oraz sąsiadującego z nim odcinka linii kolejowej.

Przy Trakcie Lwowskim stał w opozycji do kościoła „świętokrzyskiego” wystawiony w 1714 r. **kościółek p.w. Matki Boskiej Loretańskiej** [zob. Tabl. IVa - na planie oznaczony lit. B], wokół którego znajdował się niewielki **cmentarz**. Działka posiadała kształt prostokąta i powierzchnię 7,83 ara. Do

urbanistyczne..., s. 46; B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 59-61; A. Kędziora, *Encyklopedia...*, s. 307, 475.

⁵¹ Rynek Świętokrzyski, zwany również *Rynkiem Krzyżowym*, *Rynkiem Świętego Krzyża* lub *Placem od Świętego Krzyża*, był największym poza murami Zamościa placem o wymiarach ok. 110 × 70 m (77 a), otwartym zachodnią pierzeją na miasto. Ukośnie przez Rynek (od północno-zachodniego narożnika do południowo-wschodniego narożnika) przechodził Trakt Lwowski. W 1777 r. powierzchnia placu była nieutwardzona, trawiasta. Na Rynku stał jeden niewielki budynek drewniany oraz figura sakralna na kamiennej kolumnie (niewykluczone, że miała związek z kaplicą p.w. Matki Boskiej Loretańskiej) od strony Traktu Lwowskiego, nieopodal mostu nad fosą. Północna pierzeją posiadała zabudowę blokową. Pierzeję wschodnią zajmowała działka kościoła p.w. Świętego Krzyża, od którego wywodzi się nazwa placu.

⁵² W materiałach źródłowych jest zapis o funkcjonowaniu przytułku – szpitala założonego w połowie XVII w. na Przedmieściu Lwowskim przy Rynku Świętokrzyskim i ul. Kozackiej (alias Hrubieszowskiej). W rejonie tym znajdowała się nieruchomość kościoła p.w. Świętego Krzyża. Zob.: *Studium urbanistyczno-historyczne...*, s. 44-45.

⁵³ Wschodnią granicę działki wyznaczał kanał lub epizodyczny ciek zasilający pobliskie ogrody i grunty orne oraz ...miejskie wodociągi. Zob. *Ibidem*, s. 53.

⁵⁴ Do czasu przenosin parafii miejskiej w obręb murów oraz otwarcia cmentarza przy kolegiacie.

⁵⁵ Odnalezione szkielety utożsamiano z rzekomym cmentarzem z czasu „potopu” szwedzkiego. Zob.: A. Kędziora, *Encyklopedia...*, s. 100.

kościół należał również dom⁵⁶ będący rezydencją prepozyta zarządzającego szpitalami, nowy szpital – przytułek (ufundowany w 1773 r. przez Jana Jakuba Zamojskiego), podmiejska szkoła oraz grunt orny. Cmentarz wydzielono wcześniej z ogrodu przytułku i przeznaczono na grzebanie ubogich⁵⁷. W latach 1778-1781 wystawiono w tym miejscu nowy kościółek p.w. Matki Boskiej Loretańskiej, który rozebrano około 1795 roku. Świątynia z cmentarzem znajdowały się w miejscu dzisiejszych domów przy ul. Krysińskiego 15 i 17 oraz garaży obok bloku przy ul. Podwale 3.

Trzeci cmentarz istniał przy unickiej cerkwi p.w. Wniebowstąpienia Chrystusa. Drewnianą świątynię wystawili Rusini w 1580 r., prawdopodobnie na miejscu wcześniejszej cerkiewki założonej na gruntach pierwotnej Skokówki. Według legendy cerkiew wybudowali święci patroni ziem słowiańskich, Cyryl i Metody, powracający z Konstantynopola⁵⁸. Rusini przystąpili wkrótce do unii rozpoczynając wieloletni konflikt z schizmatykami skupionymi przy miejskiej cerkwi p.w. św. Mikołaja.

Na planie Zamościa z 1777 r. działka cerkwi z Przedmieścia Lwowskiego miała kształt prostokąta o powierzchnię ok. 40 arów [zob. Tabl. IVa - na planie oznaczony lit. C]. Jej centralną część zajmowała świątynia na planie krzyża łacińskiego, wokół której stało pięć różnych kubaturowo budynków, m. in. dom mieszkalny oraz przytułek. Porośnięty rzadkim drzewostanem cmentarz miał powierzchnię ok. 12 a i znajdował się we wschodnim narożu działki. Był to prawdopodobnie najstarszy cmentarz unitów w Zamościu, na którym grzebano nie tylko przedmieszczan, lecz również mieszkańców miasta.

W 1791 r. władze cyrkularne skasowały cerkiew urządzając w jej wnętrzu magazyn siana, natomiast w rezydencji księdza – szpital. Świątynię rozebrano w roku 1806⁵⁹. Znajdowała się ona w miejscu dzisiejszego skrzyżowania ulic: Krysińskiego, Żdanowskiej i Sienkiewicza, natomiast cmentarz – na działce Gimnazjum nr 1 i Szkoły Podstawowej nr 7 (ul. Sienkiewicza 5/Żdanowska 1).

Ostatni z cmentarzy podmiejskich leżał na wschodnim krańcu Przedmieścia Lwowskiego⁶⁰, z dala od budynków mieszkalnych. Na podstawie stopnia jego zagospodarowania można wywnioskować, że powstał niedługo przed 1777 rokiem. Cmentarz ten nie był wykazywany na wcześniejszych planach Zamościa z okresu zaboru austriackiego. Jego istnienia nie odnotowali również w swoich pracach Bogumiła Sroczyńska⁶¹, Danuta Kawałko⁶² i Andrzej Kędzio-

⁵⁶ Drewniany budynek na planie prostokąta, położony na ciasnej, ogrodzonej działce, z furtką wychodzącą na Trakt Lwowski oraz poprzeczną uliczkę podmiejską (prawdopodobnie ul. Podstawie). Na działce znajdował się również mniejszy podłużny budynek – przypuszczalnie obora.

⁵⁷ B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 60.

⁵⁸ L. Borys, *Historia cerkwi prawosławnej i greckokatolickiej na terenach obecnego powiatu zamojskiego*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” [dalej „ZKK”] 2004, nr 1-2, s. 38-47 (s. 38-39).

⁵⁹ Por. B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 59.

⁶⁰ W odniesieniu do XIX-wiecznej topografii Zamościa były to tereny Podtopola.

⁶¹ B. Sroczyńska, *op. cit.*

⁶² D. Kawałko, *op. cit.*

ra⁶³. Interesujący jest fakt, że cmentarz został zaznaczony jako jedyne z miejsc grzebalnych w obrębie Zamościa, na sekcji 203 taktycznego opracowania kartograficznego *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien* sporządzonego latach 1779-1883 [Tabl. III]. W oparciu o te dowody można przypuszczać, że cmentarz ten odgrywał istotną rolę lub był do takiej predysponowany wśród zamojskich miejsc pochówków⁶⁴. Dlaczego więc nic nie wiadomo o jego funkcjonowaniu?

Wątpliwości zdaje się rozwiewać informacja podana przez Jerzego Kowalczyka dotycząca Kolegiaty Zamojskiej⁶⁵: *Na prośbę kapituły ordynat Klemens Zamoyski polecił w 1765 r., by wyznaczono nowe miejsce za miastem na przeniesienie cmentarza przykościelnego* [podkreślenie autora]. Polecenie ordynata musiano wykonać niezwłocznie z powodu przepelnienia cmentarza przy kolegiacie. Nowe miejsce pochówków dla parafian ulokowano na północny-wschód od jednej z dwóch cegielni leżących na skraju Przedmieścia Lwowskiego, nieopodal drogi łączącej trakt hrubieszowski z traktem do Lwowa⁶⁶. W odniesieniu do dzisiejszej topografii Zamościa, cmentarz znajdowałby się przy ulicy Sochaniewicza, w obrębie działek, na których stoją budynki o numerach: 3, 5, 7, 7C.

Teren cmentarza zajmował całkowitą powierzchnię 18,45 a i składał się z dwóch części: zagospodarowanej o powierzchni ok. 9 a i niezagospodarowanego pola, na którym stał Krzyż Cmentarny⁶⁷. Na planie Zamościa z 1777 r. widoczne są rzadko rozmieszczone groby oraz kilka drzew [Tab. IVb]. Stanowiło to kolejny dowód na krótką, kilkuletnią metrykę cmentarza. Jego lokalizacja poza linią tzw. *Szwedzkich Szańców* oznaczających w świadomości mieszkańców Zamościa granicę miasta⁶⁸, spełniała wytyczne wprowadzone edyktem józefińskim dopiero w 1784 r., nakazujące przenoszenie cmentarzy z gęsto zabudowanych centrów miast w *przyzwoite miejsce poza osiadłościami*⁶⁹.

⁶³ A. Kędziora, *Cmentarz...*; Idem, *Dawne budownictwo i architektura Zamościa*, Zamość 1990; Idem, *Encyklopedia...*

⁶⁴ Warto w kontekście cmentarzy przeanalizować treść innych arkuszy opracowania *zdjęcia józefińskiego* dostępnych na stronie <http://mapire.eu> [dostęp z dnia 30 maja 2015]. W obrębie zaledwie kilku miejscowości zaznaczano cmentarze, które jeśli już znalazły się na mapie, były charakterystycznymi miejscami grzebalnymi dla danego ośrodka. Jako przykład należy wskazać cmentarze przykościelne w obrębie stołecznego Wiednia (np. dawny cmentarz przy parafii barnabitołów p.w. św. Michała – obecnie pielgrzymkowy kościół *Mariahilf Pfarr* z cudownym obrazem Matki Boskiej), czy cmentarz żydowski we Lwowie.

⁶⁵ J. Kowalczyk, *Kolegiata...*, s. 38.

⁶⁶ Droga wspomniana w niniejszym artykule, przy opisywaniu cmentarza tatarskiego. Zob.: przyp. 44.

⁶⁷ Trudno nie oprzeć się wrażeniu, że taki „podwójny” układ cmentarza odpowiadał cmentarzowi protestanckiemu, o którego założenie w Zamościu społeczność ewangelicka starała się w 1 poł. lat 70. XVIII wieku. Lokalizacja cmentarza protestanckiego została jednak oznaczona na planie Zamościa z ok. 1815 roku. Szczegóły na jego temat znajdują się w dalszej części tekstu.

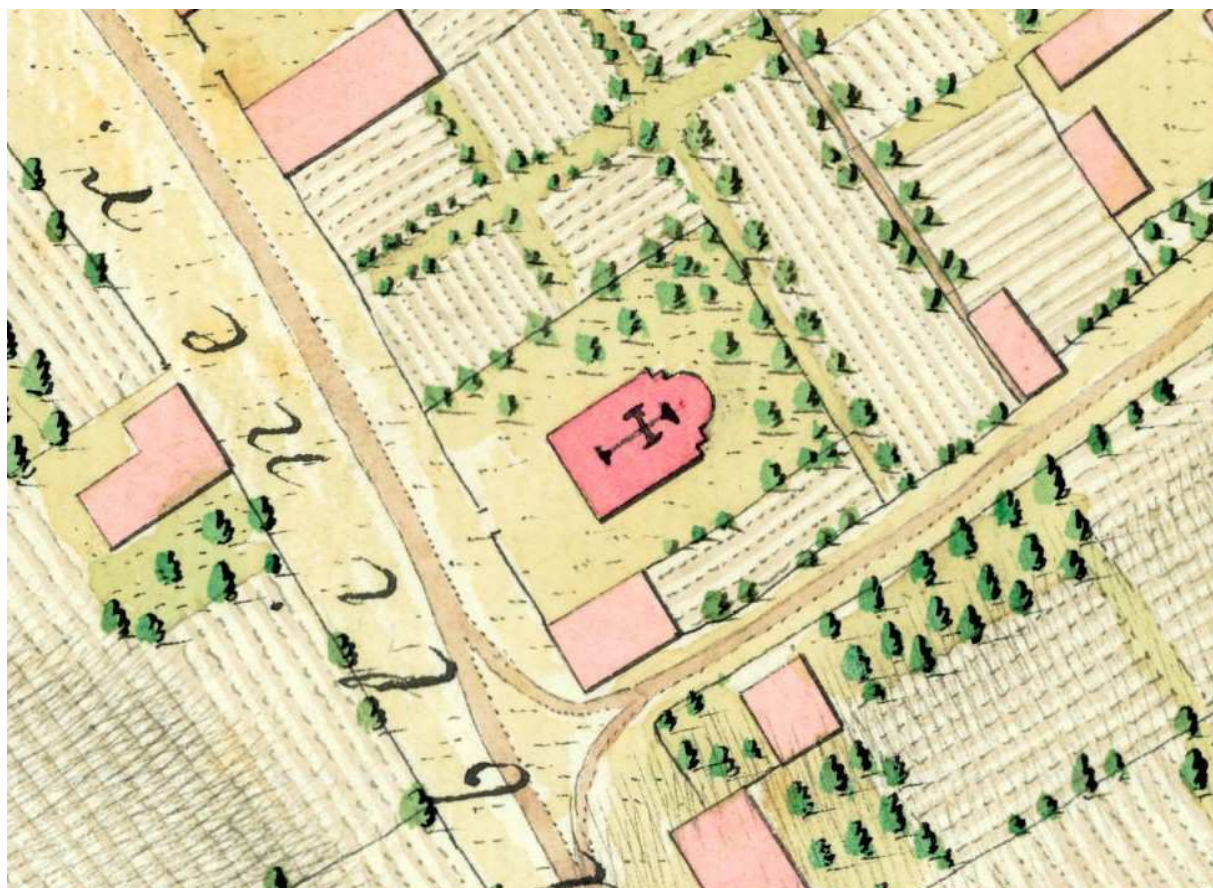
⁶⁸ Zob.: Z. Stankiewicz, *op. cit.*, s. 17.

⁶⁹ <http://starecmentarze.pl/2014-02-22-pilzno-stary-cmentarz-parafialny.html> [dostęp z dnia 9 sierpnia 2015 r.].

Od geometrycznego środka Rynku Wielkiego cmentarz dzieliła odległość ok. 1400 m w linii prostej⁷⁰. Zatem powyższa interpretacja jest zgodna z zapisem prof. Kowalczyka wskazującym lokalizację parafialnej nekropolii *za miastem*.

W związku z powyższymi informacjami zakładać należy, że tajemniczy cmentarz z Przedmieścia Lwowskiego funkcjonował jako wyznaczona przez ordynata i duchowieństwo enklawa cmentarza parafialnego spod kolegiaty. Dopiero edyktem józefińskim z 1784 r. relokowano go prawdopodobnie na plac przy kościele p.w. św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim⁷¹. Trudno jednoznacznie ustalić, co było przyczyną takiej decyzji władz. Być może utrzymanie cmentarza parafialnego w sąsiedztwie czynnego kościoła podmiejskiego było po prostu wygodniejsze. Zapisana w edykcie lokalizacja cmentarza w odległości minimalnej 1500 m od zabudowy nie była w praktyce przestrzegana. Z cmentarza na Przedmieściu Lwowskim korzystano zapewne jeszcze przez kilka lat, do czasu urządzenia w 1796 r. miejsca pochówków na nowym miejscu.

Historia **kościółka p.w. św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim** sięgała ok. 1620 r., kiedy Katarzyna Zamojska ufundowała drewnianą świątynię na potrzeby mieszkańców rozbudowywanego osiedla oraz pobliskiej wsi Jano-

⁷⁰ Cmentarz nie mógł być utożsamiany również z wzmiankowanym w XVIII w. cmentarzem sióstr miłosierdzia, ponieważ zostały one osadzone w Zamościu dopiero w 1784 roku. Zob.: *Studium historyczno-urbanistyczne...*, s. 35 (tabela).

⁷¹ Również Bogumiła Sawa miała wątpliwości co do pewności wskazania miejsca przenosin cmentarza spod kolegiaty w roku 1784. Zob.: B. Sawa, *Przemiany...*, s. 43.

wice. W 1648 r. kościółek zniszczyły wojska kozackie i tatarskie oblegające Zamość. Pod koniec XVII w. wzniesiono w jego miejscu drugi obiekt, który spłonął w czasach wojny północnej. Trzeci kościół p.w. św. Katarzyny wystawił ksiądz Gruszecki w roku 1714. Obok drewnianej świątyni przykrytej dachem z kopułką ufundowano plebanię, przytułek i niewielki folwark [il. 7]. Zanedbany, lecz nadal funkcjonujący kościół rozebrano ze względu na stan techniczny we wrześniu 1793 roku. Przy kościele funkcjonował wówczas **stary cmentarz**, który wymagał uporządkowania⁷².

Jeszcze w 1792 r. rozpoczęto prace przy budowie czwartego kościoła p.w. św. Katarzyny, którego fundatorami zostali mieszczanie, kanonik zamojski Kajetan Deberdasiewicz i duchowieństwo. Znaczący wkład wnieśli ordynat Andrzej Zamoyski wraz z małżonką Konstancją z Czartoryskich, którzy dostarczyli na inwestycję 95000 sztuk cegieł, drewno i gonty⁷³. Murowany gmach na planie rotundy z siedmioma oknami i kopułą pokrytą blachą zaprojektował Ferdynand Merksen. Wyposażenie świątyni pochodziło z darowizn oraz fundacji. Pod koniec 1795 r. zakończono budowę kościoła i odprawiono pierwszą mszę świętą, jednak nadal kompletowano wyposażenie wnętrza⁷⁴. Z kościoła korzystali przedmieszczanie oraz Austriacy – najpewniej z tego powodu budowę świątyni zaakceptowały władze cyrkularne⁷⁵. Solidna bryła kościoła przetrwała okres zaboru austriackiego. Została prawdopodobnie nadwyrężona podczas oblężenia Zamościa przez wojska polskie w maju 1809 roku. Gmach rozebrano w 1812 r. podczas urzędowania przedpoła fortecznego w okresie kampanii napoleońskiej.

W 1784 r. cmentarz przy kościele p.w. św. Katarzyny znajdował się, podobnie jak świątynia, w złym stanie. W 1786 r. starosta cyrkułu zamojskiego Ignaz Kohlmanhuber nakazał ogrodzić cmentarz *kamieniem lub naturalnym cierniem*. Współfinansowanie zadania oraz prace zlecono katolikom i *ludziom greckiego obrządku*⁷⁶. Brakuje informacji o użytkowaniu cmentarza w tamtym okresie. Zmarłych obrządku rzymskokatolickiego musiano nadal grzebać na Przedmieściu Lwowskim.

Szeroki zakres prac porządkowych na cmentarzu przy kościele p.w. św. Katarzyny rozpoczęto w roku 1796. Należy przypuszczać, że prace mogły mieć związek z nową funkcją cmentarza. W kwietniu powiększono działkę cmentarną zatrudniając do jej splantowania więźniów⁷⁷. Wystawiono sklepioną

⁷² Trudno jest datować założenie cmentarza przy kościele p.w. św. Katarzyny. Możliwe, że powstał wraz z pierwszą świątynią w 1 poł. XVII wieku. Zob.: B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 60-61.

⁷³ B. Sawa, *Przemiany...*, s. 43.

⁷⁴ A. Szykuła-Żygawska, *Kościół p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Zamościu i twórca jego wyposażenia Ignacy Burczyński*. W: *Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych*, red. A. Betlej, K. Brzezina-Scheuerer, P. Oszczanowski, ser.: Acta Universitatis Wratislaviensis No 3291: Historia Sztuki XXXI, Wrocław 2011, s. 315-323 (s. 316).

⁷⁵ B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 61; A. Kędziora, *Encyklopedia...*, s. 306.

⁷⁶ *Studium historyczno-urbanistyczne...*, s. 46; B. Sawa, *Przemiany...*, s. 43.

⁷⁷ B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 62.

bramę projektu Ignacego Burczyńskiego, na budowę której zużyto materiał z fundamentów rozebranego kościółka p.w. Matki Boskiej Loretańskiej z Przedmieścia Lwowskiego. W zwieńczeniu przejazdu umieszczono rzeźbę św. Katarzyny Aleksandryjskiej oraz dwie kamienne latarnie. Pierwsze pochówki odbyły się pod koniec 1796 roku. Na cmentarzu spoczywali głównie żołnierze austriaccy oraz urzędnicy⁷⁸. W odniesieniu do dzisiejszej topografii Zamościa kościół p.w. św. Katarzyny z cmentarzem znajdowały się w rejonie ul. Studziennej i kortów Klubu Tenisowego „Return”.

Na planie inż. Haillmanna z 1777 r. działka kościelna miała powierzchnię 1,15 ara. Trudno ustalić jak dużą jej część zajmował pierwotny cmentarz oraz o jaki obszar został powiększony. Obrys świątyni po przebudowie przedstawiono na dwóch planach z 1809 r.⁷⁹, z których treści wynikało, że powierzchnia działki nie uległa większym zmianom w ciągu trzydziestu lat. Cmentarz mógł zostać zniszczony w maju 1809 r. podczas oblężenia Zamościa przez wojska polskie⁸⁰. W latach 1810-1812 relokowano go na działkę instytutu ubogich przy trakcie do Skierbieszowa⁸¹, dając początek istniejącemu do dzisiaj cmentarzowi parafialnemu przy ul. Peowiaków.

Osiemnastowieczne austriackie plany Zamościa nie uwzględniały lokalizacji **cmentarza ewangelickiego**⁸². Tymczasem tzw. *cmentarz luterski* umieszczono w treści opracowania kartograficznego z ok. 1815 r. przedstawiającego pozycje wojsk polskich i rosyjskich w trakcie oblężenia twierdzy w roku 1813⁸³.

W strukturze społecznej Zamościa protestanci od początku odgrywali ważną rolę. Należeli do nich bogaci kupcy i handlarze. Kalwinem był również w młodości kanclerz Jan Zamoyski. Początkowo ewangelików grzebano zgodnie z własnym ceremoniałem w obrębie cmentarza parafialnego przy kolegiacie⁸⁴. W XVII w. Zamość został siedzibą gminy szkockiej, jednak wierni uczęszczali

⁷⁸ Do najbardziej wartościowych należał nagrobek ze złożoną inskrypcją upamiętniający podczaszego bełskiego gen. Jana Mukańskiego (zm. 1790 r.). Zob.: A. Szykuła-Zygawska, *op. cit.*, s. 316-317.

⁷⁹ *Plan de la prise d'assault de la place Zamość, dans la nuit du 19 au 20 mai 1809, par les troupes polonaises* wykonany przez Jana Mallet-Malletskiego w skali 1:7000 (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej AGAD], Zb. kartogr., sygn. 523-10). Kopią tego opracowania jest kolorowany *Plan de la prise d'assault de la place Zamość dans la nuit du 19 au 20 du mois de mai 1809 par les troupes polonaises* wykonany przez Marcina Ciołkowskiego w skali 1:7000 (Archiwum Narodowe w Krakowie, Zb. kart., sygn. Zam. 8).

⁸⁰ W nocy z 19 na 20 maja 1809 r. w rejonie kościoła p.w. św. Katarzyny stacjonowały polskie oddziały szykujące się do natarcia na Bramę Lubelską.

⁸¹ Według Bogumiły Sroczyńskiej, na wspomnianym gruncie mógł wcześniej znajdować się niewielki cmentarz dla ubogich i chorych. Zob.: B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 75.

⁸² Jedyne źródła pisane, dotyczące m. in. sprawy ogrodzenia cmentarza z 1845 r., znajdują się w aktach Rządu Gubernialnego Lubelskiego (dalej RGL) w Archiwum Państwowym w Lublinie (dalej APL): APL, RGL, Adm. 1659, s. n.n.

⁸³ Zob.: przyp. 8. Oprócz *cmentarza luterskiego* oznaczono tam *cmentarz katolicki* i *cmentarz żydowski*.

⁸⁴ Zob.: przyp. 23.

na nabożeństwa do zboru w Krasnobrodzie. Ze względu na spadek liczby wier-nych gminę przyłączono w 1674 r. do zboru luterańskiego w Piaskach. W okre- sie zaboru austriackiego władze cyrkularne sprowadziły do Zamościa 25 ewan- gelików, którzy stworzyli tu własną organizację⁸⁵.

Inicjatorem urządzenia w Zamościu cmentarza dla obu wyznań ewan- gelickich był Andreas Lössig, który w 1774 r. lub 1776 r.⁸⁶ zakupił na ten cel pole między ul. Lwowską⁸⁷ a ul. Kozacką⁸⁸. Działka leżała na Przedmieściu Lwowskim i sąsiadowała od południa z nieruchomością gruntową cerkwi p.w. Wniebowstąpienia Chrystusa. Na planie Zamościa z roku 1777 znajdowało się w tym miejscu pole o kształcie prostokąta i powierzchni 54,6 ara [zob. Tabl. IVa - na planie oznaczony lit. D]. Z uwagi na mniejszą skalę opracowania kartograficznego z ok. 1815 r., obrys cmentarza lutereckiego zgeneralizowano

do formy prostokąta [il. 8]. Po oblężeniu twierdzy w 1813 r. wy- tyczono przez obszar zrujnowa- nego Przedmieścia Lwowskiego nowszy odcinek traktu *do Lwowa i Krynic*, który od północy gra- niczył z cmentarzem⁸⁹. W odnie- sieniu do dzisiejszej sytuacji to- pograficznej Zamościa, na grun- tach cmentarza ewangelickiego stoi gmach szkoły podstawowej nr 7 oraz cztery budynki o nr-ach 2, 4, 6 i 8 przy ul. Kasprowicza.

Na późniejszych dziewiętnastowiecznych planach Zamościa⁹⁰ nie ozna- czano już cmentarza ewangelickiego. Prawdopodobnie zlikwidowano go około poł. XIX wieku lub dopiero przed kasatą twierdzy⁹¹. Ewangelików oraz

⁸⁵ Zob. szerzej: B. Sawa, *Przemiany...*, s. 63-64.

⁸⁶ R. F. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in der Karpathenländern*, Gotha 1911. Tekst dostępny na:

https://archive.org/stream/geschichtederdeu03kainuoft/geschichtederdeu03kainuoft_djvu.txt [dostęp z dnia 07.11.2015].

⁸⁷ Chodziło o stary trakt lwowski, w tym przypadku dzisiejszą ul. Żdanowską.

⁸⁸ Nazwa ul. Kozacka przyporządkowana była w XVIII w. do traktu hrubieszowskiego.

⁸⁹ Przebieg XIX-wiecznego odcinka drogi można dokładniej odczytać po granicach użytków już na austriackim planie Zamościa z 1777 roku.

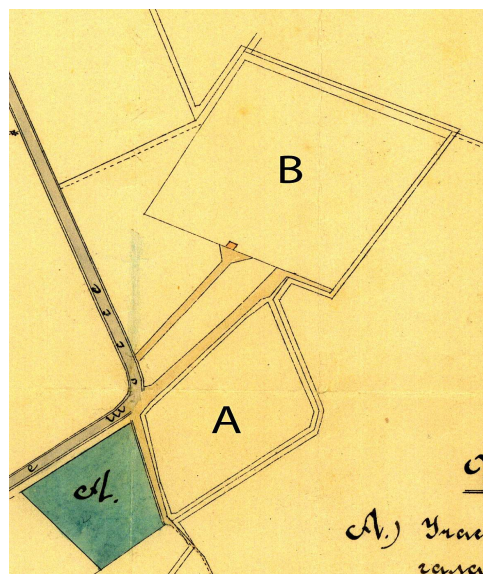
⁹⁰ Dotyczy to opracowań kartograficznych, w których treści przedstawiano cmentarze. Por.: *Place Zamość. Plan Generar Pour reunir les diffèrentes maisons en bois, const- ruites aux environs de la Place, pour être transportées, sur cinq differents villages au- delà de 600 toises* z 1822 r. (AGAD, Zb. kart., sygn. 10-4); [plan przedmieść wokół twierdzy Zamość z 1837 r.] (AGAD, Zb. kart., sygn. 56-12, ark. 10); *Generalnyj plan keposti Zamoscja s okrestnostiami na dve wërsty* z 1854 r. (Politechnika Warszawska w Warszawie, Zakład Architektury Polskiej, U II 65).

⁹¹ Niewykluczone, że fragment działki po cmentarzu ewangelickim został w 1912 r. zaproponowany przez magistrat gminie żydowskiej pod lokalizację szpitala żydow- skiego. Zob.: W. Lucht, *Sytuacyjnyj plan gor. Zamostia s pokazaniem pred-*

wiernych innych wyznań grzebano w XIX w. na terenie nowego cmentarza parafialnego przy *Drodze Obwodowej*⁹².

Jak dotąd niewiele pojawiło się informacji na temat założonego w 2 ćw. XIX w. **pierwszego cmentarza prawosławnego, zwanego niekiedy cmentarzem unickim**⁹³. Wcześniejsze miejsca pochówków wiernych obrządków wschodnich znajdowały się przy cerkwi na Przedmieściu Lwowskim oraz „w murach” – przy kościele ormiańskim i cerkwi greckiej. Edyktem cesarskim z 1784 r. innowiercom umożliwiono pochówki w obrębie cmentarza parafialnego. W późniejszym okresie posiadali oni również odrębne kwatery na relokowanym cmentarzu parafialnym przy trakcie skierbieszowskim, które użytkowano do końca lat 50. XIX wieku⁹⁴.

W sąsiedztwie cmentarza parafialnego utworzono po powstaniu listopadowym odrębny cmentarz dla wiernych wschodnich obrządków. Było to konieczne z powodu licznego garnizonu fortecznego, w którym służyli w większości żołnierze rosyjscy. Cmentarz ulokowano przy załamaniu *Drogi Obwodowej*, w obrębie pasa ogrodów fortecznych wchodzących w skład III obwodu strategicznego. Na planie okolic twierdzy z 1837 r. wyraźnie zaznaczono jego obrys⁹⁵. Działka cmentarza miała kształt romboidalny i zajmowała powierzchnię ok. 1,65 hektara.

połagajemaj Zamienyuczastkow pod postrojku Jewrejskoj Bolnicy na 20 krawatiej, Zamość 1912 (APZ, AmZ 1821-1915, sygn. 316, s. 91).

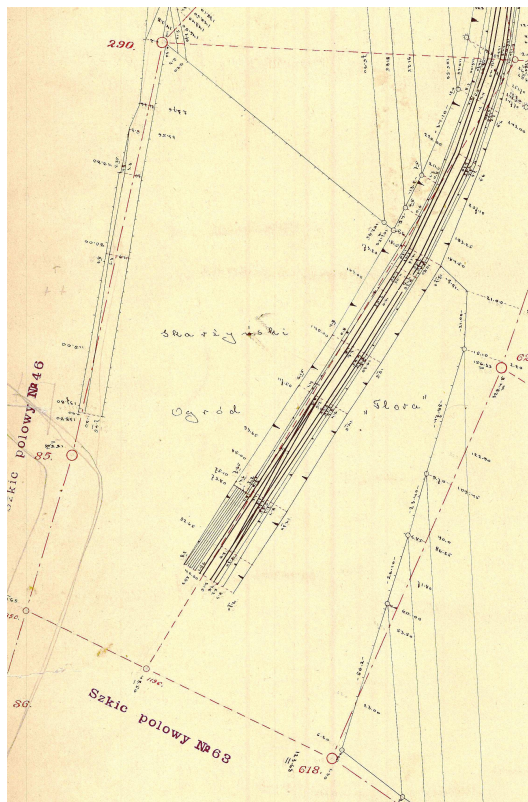
⁹² Dzisiejsza ul. Peowiaków. Zob.: APL, RGL, Adm. 199, s. 143.

⁹³ Zob.: *Studium historyczno-urbanistyczne...*, s. 105; D. Kawalko, *op. cit.*, s. 294. Na XIX-wiecznych planach Zamościa cmentarz podpisywano wyłącznie jako *prawosławny*. Wśród najstarszych grobów musiały się znajdować również nagrobki unickie, z racji likwidacji na początku XIX w. cerkwi i cmentarza na Przedmieściu Lwowskim. Z tego powodu wydaje się prawdopodobne, że wyznaczono unitom odrębny cmentarz, w obrębie którego mogły znajdować się również groby katolików i ewangelików. Zob.: APL, RGL, Adm. 199, s. 143 – nie można jednoznacznie wykluczyć, że zapis odnosić się może do pierwszego cmentarza prawosławnego. Zob. także: *Generalnyj plan kreposti Zamoscja s okrestnostiami na dve vërsty* z 1854 r. (Politechnika Warszawska w Warszawie, Zakład Architektury Polskiej, U II 65); *Plan časti Zamostkich pokrepostnych zemel* z 1888 r., kop. z 1931 r. (APZ, Zbiór kartograficzny, sp. zd.-odb. planów przekazanych przez Sąd Rejonowy w Zamościu nr 15 z 2006 r., poz. 19); J. Żygawski, *Struktura przestrzenna Zamościa na podstawie planów miasta z XIX i XX wieku*, „Archiwariusz Zamojski” 2010, s. 15-36 (s. 30).

⁹⁴ Być może określenie *cmentarza unickiego* w XIX w. należałoby odnieść do części cmentarza parafialnego przy *Drodze Obwodowej*. W dokumencie z 1822 r. występuje określenie *cmentarz publiczny*, APZ, AmZ 1821-1915, sygn. 1, s. 266.

⁹⁵ [plan przedmieść... z 1837 r.] znajdujący się w zasobie AGAD, Zb. kart., sygn. 56-12, ark. 10. Cmentarz nie został podpisany w przeciwieństwie do innych miejsc pochówków na terenie przedmieść.

Na rosyjskim planie okolic twierdzy z 1854 r.⁹⁶ przedstawiono niemal symetralne położenie cmentarza prawosławnego względem cmentarza katolickiego. Oba urządzenia oddzielał relikwitu traktu skierbieszowskiego. Około roku 1857 na działce po rządowej cegielni przy starym trakcie hrubieszowskim urządzono nowy cmentarz prawosławny⁹⁷. Dotychczasowy cmentarz dla wschodnich obrządków był już przepelniony. Podupadł jeszcze po kasacie zamojskich bazylianów w 1864 r. i został ostatecznie zamknięty w roku 1904⁹⁸. Na planie Zamościa z 1912 r.⁹⁹ działkę cmentarza otaczał niski wał ziemny [il. 9]. Podczas budowy przez Austriaków bocznicą kolejowej do koszar w 1916 r. cmentarz przepołowiono głębokim wkopem, którym poprowadzono tor. Następnego roku wkop poszerzono układając drugi tor linii kolejowej z Zamościa do Werbkowic. Prawdopodobnie w tym właśnie miejscu natrafiono wówczas na miejsca pochówków¹⁰⁰.

W okresie I wojny światowej działkę pocmentarną zakupił Jan Skarżyński i urządził na niej ogród „Flora” z produkcją warzyw, owoców i sadzonek¹⁰¹. Ogród składał się z dwóch ogrodzonych części: wschodniej i zachodniej, przeciętych linią kolejową [il. 10]. Na zdjęciu

⁹⁶ *Generalnyj plan keposti Zamoscja s okrestnostiami na dve vërsty z 1854 r.* (Politechnika Warszawska w Warszawie, Zakład Architektury Polskiej, U II 65).

⁹⁷ Czynny obecnie cmentarz prawosławny przy ul. Wyszyńskiego podupadł po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku. Został urzędowo zamknięty 29 marca 1976 roku. Na przełomie lat 70. i 80. pomniejszony w związku z budową Alejami Lenina. Przez kolejne lata uległ dewastacji: (...) *wszystko jest detalicznie i barbarzyńsko zniszczone. Porozbijane nagrobki, porobiono przejścia, miejsca zabaw, niewykluczone, że dorodny ogródek warzywny widoczny z ulicy założono na jakichś grobach* (...) „Tygodnik Zamojski” z 14 VI 1983 roku. Obecnie cmentarz uporządkowany i ogrodzony nie przypomina w niczym stanu sprzed ćwierć wieku. Nekropolię nadzoruje prawosławna parafia p.w. św. Mikołaja w Zamościu.

⁹⁸ Por.: A. Kawałko, *op. cit.*, s. 294; A. Kędziora, *Encyklopedia...*, s. 99.

⁹⁹ *Plan sytuacyjny miasta Zamościa ukazujący projekt zamiany terenów pod budowę szpitala żydowskiego na 20 łóżek.* Plan przechowywany w APZ, AmZ 1821-1915, sygn. 316, s. 91.

¹⁰⁰ Interpretowano je mylnie jako *groby żydowskie*. Zob.: APZ, AmZ 1915-1939 [1944], sygn. 8, s. 92.

¹⁰¹ Przedsiębiorstwo zatrudniało 3 osoby. Na terenie ogrodu stał również dwa drewniane budynki (mieszkalny i gospodarczy), które zostały wyburzone po 1975 r., podczas poszerzania ul. Róży Luksemburg (ob. ul. Peowiaków) i późniejszej budowy wiaduktu w ciągu dzisiejszej ul. Wyszyńskiego. Por.: APZ, AmZ 1915-1939 [1944], sygn. 204, s. 131-142.

lotniczym Zamościa z 1927 r. [il. 11] widoczne są rzędy drzew owocowych oraz uprawy warzywne. W północnej części ogrodu znajdował się wyższy drzewostan będący najprawdopodobniej pozostałością po zieleni cmentarnej.

Po II wojnie światowej ogród „Flora” uległ likwidacji. Przy torze boczny koszarowej urządzono funkcjonujący do końca lat 60. punkt wyładowczy buraków Cukrowni „Klemensów”. Zachodnią część dawnego cmentarza i ogrodu rozparcelowano pod budowę kotłowni oraz obiektów magazynowo-składowych. Część wschodnią włączono w 1969 r. w skład nieruchomości, na której zrealizowano filię Zakładów Przemysłu Odzieżowego „Cora” (późniejsza „Delia”). Obecnie na terenie dawnego cmentarza stoją magazyny oraz obiekty usługowo-handlowe (m. in. market „Jysk” i hipermarket „Kaufland”).

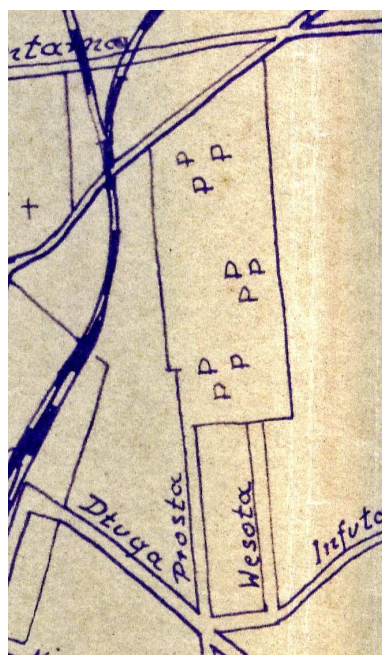
Z powodu przepełnienia starego kirkutu przy Lwowskim Wyjeździe magistrat zdecydował na początku XX w. o konieczności urządzenia **nowego cmentarza żydowskiego**. Zakupiono na ten cel od Leonarda Kowalskiego, właściciela Podtopola¹⁰², dużą działkę ulokowaną na skraju Kolonii Podtopole¹⁰³ oraz Majdanu Poduchownego¹⁰⁴, na terenie zwanym Uroczyszcze – Szerokadla¹⁰⁵. Działka cmentarza o kształcie zbliżonym do silnie wydłużonego trapezu prostokątnego znajdowała z dala od zabudowy mieszkalnej i zamykała ją od północy osiemnastowieczna droga w kierunku Majdanu i Szopinka. Nowy

¹⁰² *Studium historyczno-urbanistyczne...*, s. 105.

¹⁰³ Kolonia Podtopole rozciągała się na północ od dzisiejszej ul. Świętego Piątka po ul. Partyzantów oraz na obszarze między ul. Partyzantów, ul. Kiepur, ul. Orlicz-Dreszera i ul. Wyszyńskiego.

¹⁰⁴ Grunty Majdanu Poduchownego znajdowały się między dzisiejszymi ulicami Partyzantów i Wyszyńskiego, po obu stronach ul. Jasnej (między ul. Kiepur i ul. Odrodzenia). Zob.: APZ, Hipoteka miasta Zamościa i powiatu zamojskiego (dalej: HmZipz), ser. I, sygn. 232, 283.

¹⁰⁵ APZ, HmZipz, ser. I, sygn. 261.

kirkut zwany *Okopowiskiem*¹⁰⁶ urządzono i wstępnie zagospodarowano w 1907 r. doprowadzając do niego od południa gruntowy dojazd¹⁰⁷ wybiegający z gościńca w kierunku Jarosławca¹⁰⁸. Około 1920 r. przy wjeździe na teren cmentarza wystawiono murowany dom modlitewno-pogrzebowy¹⁰⁹ oraz drewnianą komórkę. W 1924 r. z ogólnej powierzchni kirkutu liczącej 1,68 ha zagospodarowanych było jedynie 56 a (33%), w obrębie których znajdowały się nagrobki¹¹⁰ oraz niski drzewostan [zob. il. 11]. Cmentarz był ogrodzony drewnianym parkanem o wysokości 2 m z drewnianą bramą wjazdową od strony południowej¹¹¹. Obszar kirkutu planowano rozszerzyć o sąsiadujące z nim od strony wschodniej działki¹¹² – osiągnąłby wówczas powierzchnię 5,2 hektara¹¹³ [il. 12]. Na począt-

ku lat 30. w rejonie cmentarza żydowskiego rozpoczęto realizację zabudowy mieszkalnej w ramach parcelacji gruntów Szerokadli – Kolonii Pawłówka¹¹⁴.

Podczas okupacji hitlerowskiej kirkut funkcjonował do 1942 r., po czym został zdemolowany¹¹⁵. Z macew ułożono chodnik prowadzący od ul. Długiej do ul. Kilińskiego, natomiast część cmentarza przekształcono w grunty orne. W 1950 r. wystawiono pomnik – lapidarium [il. 13] poświęcony Żydom zamojskim pomordowanym przez hitlerowców. Teren

¹⁰⁶ Zob.: APZ, Zbiór kartograficzny, spis zd.-odb. nr 1 Wydziału Geodezji i Gospodarki Nieruchomościami w Zamościu (Szkice połowe Zamościa 1920-1938), l.p. 51 (szkic nr 47 w skali 1:1000 z 1923 r., wyk. J. Jungierówna).

¹⁰⁷ Dzisiejsza ul. Prosta.

¹⁰⁸ Obecnie zachodni odcinek ul. Wyszyńskiego.

¹⁰⁹ Istnieje obecnie pod adresem ul. Prosta 22. W budynku mieszkał również dozorca cmentarny.

¹¹⁰ Wśród nagrobków była wspólna mogiła Żydów rozstrzelanych przez Rosjan w lipcu 1914 roku.

¹¹¹ APZ, AmZ 1916-1939 [1944], sygn. 148, s. 4.

¹¹² Wynika tak z treści schematycznych planów Zamościa z 1946 roku. Zob.: APZ, Starostwo Powiatowe w Zamościu, Referat Budownictwa, sygn. 857, s. 15; Ibidem, Referat Handlu, sygn. 713, s. 14.

¹¹³ Pomiaru dokonano przy użyciu map i narzędzi dostępnych w portalu www.geoportal.gov.pl [dostęp z dnia 11.10.2015 r.].

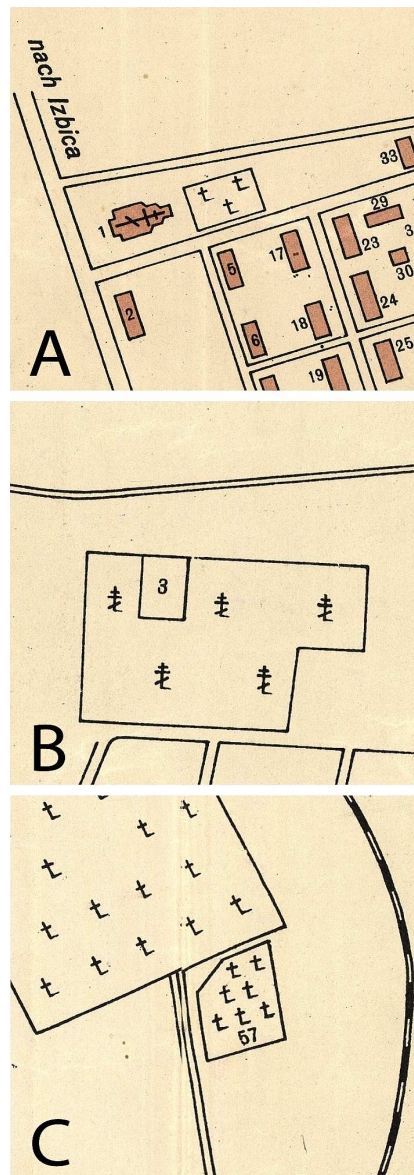
¹¹⁴ Zabudowa jednorodzinna wzdłuż dzisiejszej ul. Prostej i ul. Wesołej. Zob.: Ibidem, HmZipz, ser. I, sygn. 260, 266, 273.

¹¹⁵ D. Kawałko, *op. cit.*, s. 296.

cmentarza przeznaczono pod zabudowę oraz użytki rolne. Do lat 60. na miejscu kirkutu znajdowały się sady, ogródki działkowe oraz nieużytki. W 1969 r. południową część cmentarza rozparcelowano zabierając część gruntu na nowowytoczoną ulicę Bohaterów Monte Cassino, natomiast pozostałą część włączono do nieruchomości budowanej filii Zakładów Odzieżowych „Cora”, późniejszej „Deli”¹¹⁶. Północna część cmentarza pozostaje do dnia dzisiejszego wykorzystywana jako ogródki działkowe na Zakolu.

Najmłodszy spośród analizowanych w niniejszym artykule miejsc pochówków były cmentarze z okresu I wojny światowej, rozrzucone w różnych częściach miasta. Ich rozmieszczenie zaznaczono na wojskowym planie sytuacyjnym Zamościa sporządzonym przez Austriaków ok. 1916 roku¹¹⁷ [il. 14].

Jako pierwszy powstał **cmentarz wojenny w koszarach** na Przedmieściu Lubelskim. Założyli go Niemcy, którzy latem 1915 r. odbili Zamość z rąk Rosjan. Cmentarz urządzono w miejscu sadu owocowego leżącego po wschodniej stronie garnizonowej cerkwi prawosławnej p.w. Przemienienia Pańskiego – obecnie rzymskokatolickiego kościoła p.w. św. Michała Archanioła, znany ze starych pocztówek [il. 15 i 16]. Działka na planie prostokąta (60 × 40 m) o powierzchni 2,4 a mieściła 205 mogił, w tym dwie masowe¹¹⁸. Na cmentarzu spoczywali żołnierze austriaccy, niemieccy i rosyjscy, od 1920 r. również żołnierze polscy polegli w wojnie z bolszewikami. W latach 20. cmentarz otoczony był murem, w północno-wschodnim narożniku znajdował się kamienny ołtarz. Po II wojnie światowej cmentarz zamknięto i ekshumowano po roku 1960. Obecnie na jego miejscu znajdują się dwa¹²⁰ z pięciu bloków kameralnego osiedla przy ul. Wojska Polskiego.

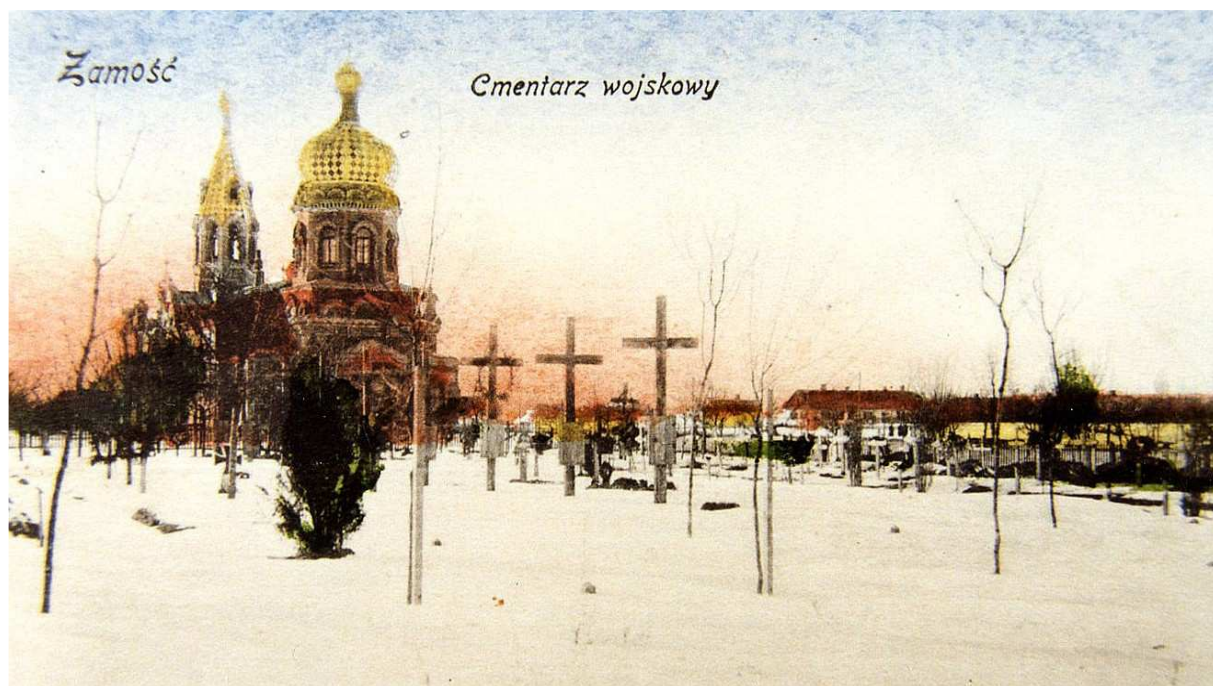
¹¹⁶ Na terenie cmentarza żydowskiego stał m. in. tzw. „nowy” biurowiec, hala nr 2 oraz budynki zaplecza techniczno-socjalnego. Obecnie jest to teren postindustrialny.

¹¹⁷ *Situationsskizze der Stadt Zamość samt Lublinem Vorstadt und Nowa Osada* [Szkic sytuacyjny Miasta Zamość wraz z Przedmieściem Lubelskim i Nową Osadą], skala 1:5000. Oryginał znajduje się w zasobie Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Glk 161-10. Plan został wykorzystany jako załącznik w książce R. Husa, *Garnizon zamojski wczoraj i dziś*, Zamość 2003, zał. 8.: *Szkic sytuacyjny Zamościa, Przedmieścia Lubelskiego i Nowej Osady*.

¹¹⁸ APZ, AmZ 1915-1939 [1944], sygn. 10, s. 123.

¹¹⁹ Ibidem, sygn. 148, s. 4.

¹²⁰ Bloki przy ul. Wojska Polskiego 2A i 2B.

Drugi z wojennych cmentarzy Niemcy założyli w 1915 r. na terenie cmentarza prawosławnego przy dzisiejszej ul. Wyszyńskiego. Nie posiadał on odrębnego ogrodzenia, chociaż na planie sytuacyjnym oznaczono go jako enklawę leżącą przy północnej granicy cmentarza prawosławnego. W latach 20.

było na nim 226 grobów bolszewików, 13 grobów niemieckich pojedynczych oraz 200 grobów niemieckich masowych¹²¹.

Trzeci cmentarz wojenny urządzili Austriacy w 1916 r. obok cmentarza parafialnego przy ul. Obwodowej (ob. ul. Peowiaków). Posiadał kształt wydłużonego prostokąta (130 × 40 m) o powierzchni 5,2 ara. Graniczył od północy z cmentarzem parafialnym i od wschodu z zamkniętym cmentarzem prawosławnym (unickim) [zob. il. 11]. Na początku lat 20. w jego obrębie znajdowało się 1026 grobowców żołnierzy austriackich, niemieckich oraz Polaków poległych w walkach z bolszewikami w roku 1920¹²². Jeszcze na początku lat 70. na cmentarzu parafialnym w miejscu dawnego cmentarza austriackiego stał pomnik upamiętniający poległych żołnierzy [il. 17].

W badaniach nad dziejami Zamościa wciąż są zagadnienia słabo poznane oraz wymagające wnikliwych badań. Niniejszy artykuł jest próbą ukazania dziejów dawnych, mniej znanych cmentarzy, którym nie poświęcono dotąd większej uwagi z racji zdawkowych źródeł. Do wyjaśnienia wielu spraw włączono źródła kartograficzne, które dzięki popularyzacji i nowoczesnym technologiom reprodukcji są obecnie znacznie bardziej dostępne niż jeszcze kilkanaście lat temu. Mapy i plany umożliwiły wizualną interpretację zmian przestrzennych i krajobrazowych zachodzących w obrębie Zamościa. Często

¹²¹ APZ, AmZ 1915-1939 [1944], sygn. 10, s. 123.

¹²² Ibidem, s. 122.

były one jedynymi źródłami potwierdzającymi istnienie budowli, ciągów komunikacyjnych, użytków terenowych lub elementów krajobrazu naturalnego.

Temat dziejów zamojskich cmentarzy nadal nie został wyczerpany. W odniesieniu do nieznanych dotąd miejsc pochówków zasygnalizowano spostrzeżenia nasuwające się podczas analizy źródeł pisanych, kartograficznych oraz literatury. Nie oznacza to zakończenia dociekań na ten temat. Mam nadzieję, że artykuł przyczyni się do kontynuowania badań nad przemianami przestrzennymi i funkcjonalnymi Zamościa, nie tylko w nakreślonym tu aspekcie, badań niezbędnych, zwłaszcza w odniesieniu do jego historycznych przedmieść.

SPIS ILUSTRACJI

1. (s. 12)

Ormiańska płyta nagrobna w sklepieniu strzelnicy pod przejazdem Bramy Lubelskiej Starej. Fot. J. Żygawski (grudzień 2015)

2. (s. 13)

Lokalizacja cmentarza żydowskiego [A] i cmentarza tatarskiego [B] na Nowym Świecie, stan z 1777 r.

Haillmann, *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)*, 140 Klaftern = 159 mm [ok. 1:1700], b. m. wyd. 1777 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, Glk 160

3. (s. 14, u góry)

Cmentarz żydowski „stary” przy ul. Lwowskiej 17 na zdjęciu lotniczym z 1927 r.

Kadr zdjęcia lotniczego Zamościa, fot. A. Milczewski, 1927 r., neg. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, nr 18373

4. (s. 14, u dołu)

Plan sytuacyjny ogródka jordanowskiego z 1946 r. ulokowanego na miejscu starego cmentarza żydowskiego przy ul. Lwowskiej (Partyzantów), wyk. prawd. T. Zaremba

APZ, Akta miasta Zamościa 1944-50, sygn. 242, k. 2

5. (s. 15)

Wzajemne usytuowanie *cmentarza prawosławnego* i *cmentarza mahometańskiego* na planie z 1920 r. (kop. 1927 r.), wyk. P. Golakowski;

APZ, Hipoteka miasta Zamościa i powiatu zamojskiego, ser. I, sygn. 189, załączniki k. 3

6. (s. 16)

Lokalizacja dawnego cmentarza tatarskiego [A] i cmentarza prawosławnego [B] przy ul. Długiej (Wyszyńskiego), stan z 1966 r.

Mapa zasadnicza miasta Zamościa, ark. V, 1:5000 (pomniejszenie fotograficzne ze skali 1:1000), Lublin: WPGGK, APZ, OPGK w Lublinie ZT w Zamościu, spis nr 51-3/75, poz. 463

7. (s. 21)

Nieruchomość kościoła p.w. św. Katarzyny na Przedmieściu Lubelskim w rejonie skrzyżowania Traktu Lubelskiego z ul. Łanową, stan z 1777 r.

Haillmann, *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)*, 140 Klaftern = 159 mm [ok. 1:1700], b. m. wyd. 1777 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, Glk 160

8. (s. 24)

Lokalizacja cmentarza lutereckiego (ozn. na planie *dd*), stan z ok. 1815 r.

A. Zientecki (Kontecki?), *Plan [Twier]dzy Zamościa z Okolicami [poka]zuiący Stanowiska Moskali, ich Batterye, Reduty, i inne dzieła iako też Polskie zrobione w czasie oblężenia w Roku 1813*, b. m. wyd., ok. 1815 r., Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie, Ds. 7963.

9. (s. 25)

Wzajemna lokalizacja pierwszego cmentarza prawosławnego (unickiego) [A] i cmentarza parafialnego [B] przy Drodze Obwodowej (Peowiaków), stan z 1912 r.

W. Lucht, *Sytuacyjny plan goroda Zamoscja (...)*, 50 sążni = 1 cal (1:4160), Zamość 1912, APZ, Akta miasta Zamościa 1821-1915, sygn. 316, s. 91.

10. (s. 26)

Nieruchomość pierwszego cmentarza prawosławnego jako ogród „Flora” stanowiący własność Jana Skarżyńskiego, stan z 1923 r.

APZ, Zbiór kartograficzny, spis zd.-odb. nr 1 Wydziału Geodezji i Gospodarki Nieruchomościami w Zamościu (Szkice polowe Zamościa 1920-1938), l.p. 51 (szkic nr 47 w skali 1:1000 z 1923 r., wyk. J. Jungierówna)

11. (s. 27)

Widok na cmentarze w rejonie ul. Obwodowej (Peowiaków) w 1927 roku. W środku zdjęcia pierwszy cmentarz prawosławny (unicki) jako ogród „Flora”, przecięty linią kolejową. Poniżej znajduje się słabo zadrzewiony cmentarz wojenny założony przez Austriaków w 1916 r., funkcjonujący wówczas jako cmentarz wojskowy, sąsiadujący od północy z cmentarzem parafialnym (od lewej – obszar zadrzewiony). W górnej części zdjęcia jest widoczna charakterystyczna podłużna działka nowego cmentarza żydowskiego, którego lokalizację ułatwia widoczny z prawej strony dom pogrzebowy.

Kadr ze zdjęcia lotniczego Zamościa, fot. A. Milczewski, 1927 r., neg. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, nr 18373

12. (s. 28, u góry)

Nowy cmentarz żydowski na sytuacyjnym planie Zamościa z 1946 roku w skali 1:10000, wyk. T. Zaremba

APZ, Starostwo Powiatowe w Zamościu, Referat Handlu, sygn. 713, s. 14

13. (s. 28, u dołu)

Pomnik – lapidarium na miejscu nowego cmentarza żydowskiego, widok z l. 50-tych, fot. odnaleziona w Internecie (brak bliższych danych).

14. (s. 29)

Cmentarze z okresu I wojny światowej w Zamościu: cmentarz w koszarach na Przedmieściu Lubelskim [A], cmentarz wojenny (3) w obrębie cmentarza prawosławnego [B], cmentarz wojenny (57) obok cmentarza parafialnego przy ul. Obwodowej [C], stan z ok. 1916 r.

Situationskizze der Stadt Zamość samt Lubliner Vorstadt und Nowa Osada, 1:5000, b. m. wyd. ok. 1916 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIK 161-10

15. (s. 30, u góry)

Cmentarz wojenny w koszarach, ok. 1915 r. pocztówka ze zbiorów p. Aleksandra Łukasza.

16. (s. 30, u dołu)

Cmentarz wojenny w koszarach, ok. 1918 r. pocztówka ze zbiorów p. Stanisława Rudego.

17. (s. 31)

Pomnik upamiętniający żołnierzy austriackich na cmentarzu parafialnym, w miejscu cmentarza z I wojny światowej, pocz. lat 70., fot. M. Siegieńczuk.

APZ, Zbiór fotografii, nr 05906.1

Tabl. I

Cmentarz parafialny przy kolegiacie, stan z 1777.

Haillmann, *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)*, 140 Klaftern = 159 mm [ok. 1:1700], b. m. wyd. 1777 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIk 160

Tabl. II

Cmentarz ormiański przy cerkwi p.w. Wniebowzięcia Bogarodzicy Marii Panny, stan z k. XVIII w.

M. Kandlbinder, *Plan Von Neu „Zamosze” in Kaiserl.[iche] Pohlen*, [ok. 1:1700], b. m. wyd. [k. XVIII w.], Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIk 160-5

Tabl. III

Lokalizacja domniemanego cmentarza parafialnego na Przedmieściu Lwowskim na tle zabudowy Zamościa, stan z pocz. l. 80. XVIII w.

F. von Mieg, *Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien [Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien]*, 1:28800, Wien: 1779-1883, ark. 203 [Zamosc]

Tabl. IVa

Lokalizacja cmentarzy na Przedmieściu Lwowskim: przy kościele p.w. Św. Krzyża (A), przy kościele p.w. Matki Boskiej Loretańskiej (B), przy cerkwi p.w. Wniebowstąpienia Chrystusa (C) oraz działki pod cmentarz protestancki (D), stan z 1777 r.

Haillmann, *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)*, 140 Klaftern = 159 mm [ok. 1:1700], b. m. wyd. 1777 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIk 160

Tabl. IVb

Lokalizacja szczegółowa domniemanego cmentarza parafialnego na Przedmieściu Lwowskim, stan z 1777 r.

Haillmann, *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)*, 140 Klaftern = 159 mm [ok. 1:1700], b. m. wyd. 1777 r., Österreichisches Staatsarchiv Wien – Kriegsarchiv, GIk 160